

śrī-śrī-ujjvala-nīlamanīḥ

(1)

nāyaka-bheda-prakaraṇam

|| 1.1 ||

nāmākṛṣṭa-rasajñāḥ śīlenoddīpayan sadānandam |
nija-rūpotsava-dāyī sanātanātmā prabhur jayati ||1||

śrī-jīvaḥ (locana-rocanī): sanātana-samo yasya jyāyān śrīmān sanātanaḥ |
śrī-vallabho'nujaḥ so'sau śrī-rūpo jīva-sad-gatiḥ ||
śrī-hari-bhakti-rasāmṛta-sindhau jāte purā durāloke |
ujjvala-nīlamanāu mama locana-rocani asau vivṛtiḥ ||

tathā hi | atra sa eva śrī-rasāmṛta-sindhu-prakāśakaḥ pūrvam sarvasmād apy apūrvam
ujjvalākhyam rasam kimcid eva vivṛtya kṛta-kṛtyatām manyamānaḥ samprati pibata
bhāgavatam rasam [bhā.pu. 1.1.3] iti nyāyena vyaṅgya-vyañjakayor abhedam vyañjayan
ujjvala-nīlamanī-nāmānaḥ granthaḥ vidhāya tam rasam atīva vivṛṇvan, śrīman-nija-daivatam
api śrīmantam nija-gurum api tantreṇa stuvan prārthayate nāmākṛṣṭeti |

tatra nija-daivata-pakṣe nāmnā nāma-mātreṇākṛṣṭās tat-tad-avatārāvatāri-bhakti-rasikā yena
saḥ | tathā śīlena sukha-bhāvena sadā nityam eva śrīman-nanda-nāmānaḥ sva-pitaram
uddīpayan uddīpta-bhāvam kurvan | tathā nija-rūpeṇa saundaryeṇa sarvebhya evotsava-dāyī |
tathā sanātano nitya ātmā śrī-vigraho yasya saḥ | prādurbhāva-mātreṇa labdha-janmādi-
vyavahāra iti bhāvaḥ | tathā tathā-rūpaḥ prabhuḥ sadā prabhavana-śīlatvāt tathā madīya-
sevyatvād īśvaro jayati nijotkarṣa-mātrāvīrbhāvayatād iti | jayates tv astyosty asti-
prayogasyaiva vidhānāt |

śrī-guru-pakṣe nāmbhiḥ kṛṣṇādibhir ākṛṣṭā vaśīkṛtā rasajñā jihvā yasya saḥ | tathā śīlena
sukha-bhāvena satām ānandam uddīpayan | tathā nija ātmānugato yo rūpas tan-nāmānaḥ
tasyotsava-dāyī | tathā sanātano nāma ātmā vigraho yasya saḥ | prabhur iti pūrvavat jayatīti
ca ||2||

viśvanāthaḥ (ānanda-candrikā):

svidyan dṛganta-capalāñcala-vījito'pi
kṣubhyan sva-kānti-nagarāntara-vāsito'pi |
tṛṣyan muhuḥ smita-sudhām paripāyito'pi
śrī-rādhayā praṇayatu pramadam harir naḥ ||

dhī-majjana-pratipada-stuta-śaṅkarāṅ-
kārāvalir ghanarasa-dhvani-sat-prasādā |
śrī-rūpa-vāg-amṛta-divya-nadī madīyam
cetaḥ praviśya davathum darayatv aśeṣam ||

tebhyaḥ śrī-jīva-gosvāmi-caraṇebhyo namo namaḥ |
sindhu-koṭi-gabhīrāṇām mataṁ yeśāṁ kṛpāmṛtam ||
ekā tadiya-ṭikāyām kārīkā saṁśayaugha-bhit |
atraivoparamotkarṣate'ty atra sphuṭam īritam ||

sa yathā –

[svecchayā likhitam kimcid kimcid atra parecchayā |](#)
[yat pūrvāpara-sambaddham tat pūrvam aparam param || iti |](#)

parakīyā-lakṣaṇe yan mahābhāvasya lakṣaṇe |
svajanārya-patha-tyāgo vāstavatvena samstutaḥ ||
tenaiva hṛṣito granthasyādimadhyāvasānataḥ |
durgamatve'py ujjvalatvād vyācikyāsura imam muhuḥ ||
tadiya-caraṇāmbhoja-rajāḥ-kāruṇya-leśa-bhāk |
yad atra pralapāmy etat kṣamantām te kṛpābdhayaḥ ||

atha so'yam nikhila-saḥṛdaya-samudahrdayāṅkāraḥ sakala-kavi-maṇḍalākhaṇḍalo rasika-
mukuta-mañir avirata-parama-bhāgavata-prasaṅga-raṅga-samuditvara-pramoda-bhara-
paravaśatayā pariveśita-bhakti-rasāmṛto grantha-kāraḥ punar api paramāntaraṅgānatipriya-
suhṛdo'nurañjayan **bhakti-rasāmṛta-sindhāv** apy alakṣita-cara-prāyam atirahasyam ujjvala-
rasam ujjvalam nīla-mañim iva sva-hṛdaya-samputād udghatayyeva pradarsayisyam svābhīṣṭa-
daivatam śrī-bhagavantam svāgrajam ca parama-bhāgavatam sarvotkṛṣṭatayā tantreṇaiva
stuvan maṅgalam ācarati nāmākṛṣṭeti |

prabhur jayati sarvotkarṣeṇa vartata ity ata evātra śrīmad-**ujjala-nīlamanī**-prakāṭi-karaṇa-
mahā-sāhase'pi mamādhyavasāyo bhavātīti bhāvaḥ | [jayati vraja-rāja-nandanena hi](#)
[cintākalikābhyudeti naḥ](#) itivat | jayaty arthena tam prati praṇato'smīti namaskāro'pi vyajyate |
[cvāpakarṣa-bodhanānukūla-vyāpāra-viśeṣo namaskāraḥ](#) iti nyāyāt |

atra nijeṣṭa-daivata-pakṣe nāmnaivākṛṣṭa-rasajñā rasikāḥ pratoṣyamāṇatvān mukhyatvāc ca
vraja-sundaryo yena saḥ | atha cāvīśeṣeṇa rasajñā-mātrākarṣaṇa-śrutyā sva-paryanta-
sarvāvatāra-vṛndeṣu sva-preyasī-paryanta-sarva-vidha-bhakta-śreṇīm ca sva-
mādhuryeṇaivākṛṣṭavato'sya sarvotkarṣe yogyatābhivyañjitā | sadaiva śīlena [śucau tu carite](#)
[śīlam](#) ity abhidhānāt sva-maṅgala-caritena nandam pitaram uddīpayann uddīpta-bhāvam
kurvann iti tad-vātsalyasya viśayībhavann api caritenoddīpanālbano bhavātīty arthaḥ | nija-
rūpeṇa sva-saundaryeṇa sarvebhya utsava-dāyī śleṣeṇa nijasyeva rūpam yeśāṁ te nija-rūpāḥ
sakhāyas tebhyaḥ | tathā nijāḥ svīyā dāsās tebhyo rūpeṇa sva-darśana-dānenotsava-dāyī |
sanātanātmā sac-cid-ānanda-vigraha iti | krameṇojjala-vatsala-sakhya-dāsya-śāntānām
viśayālbhanatvanasya vyañjitam iti sarvotkarṣaḥ | teśāṁ yathā-pūrvam śraīṣṭhyam ity

ujjvala-rasasyaiva mukhyatvaṁ tathā viṣaya-nāma-mātreṇaiva tad-āśrayāḷambanākarṣaṇāt sarvato'pi premādhikyena labdhena tadiya-sthāyi-bhāvasya madhurākhyāyā rater vitatatvaṁ rati-prema-sneha-māna-praṇaya-rāgānurāga-mahābhāvavasthānāt tatraiva prakāṣyāt | tathā rasajñā iti rasika-sāmānya-nirdeśena tad-rasasyāspaṣṭi-karaṇāt rahasyatvaṁ cety uttara-śloke vyaktaṁ bhāvi |

pakṣe nāmbhiḥ kṛṣṇādināmabhir ākṛṣṭā vaśikṛtā jihvā yasya sa iti yasyās tatra pravartane sva-prayāsa-leśo'pi nāpekṣita iti sarvotkarṣaḥ | śīlena svabhāvenaiva satām sādḥūnām viduṣām cānandam utkarṣeṇoddīpayan | nijasya svīyasya rūpasya mal-lakṣaṇa-janasya utsava-dāyī | sanātano nāma ātmā svarūpaṁ yasya saḥ | śrīman-mahāprabhu-pakṣo'py atrāntarbhāvyāḥ | sa prathamam eva vyākhyeyaḥ | yathā sanātanasya mad-agraja-varyasyātmā sanātanas tena svīya-dehatvenāṅgikṛta iti bhāvaḥ | tathāiva tac-caritāmṛte kathāpi | nija-rūpaiḥ svīya-mūrty-antarair iva | śrīmad-advaitādibhir dāmodara-svarūpādibhiś ca utkṛṣṭam savam saṅkīrtana-prāya-yajñam dātum sarva-janeṣu samarpayitum śīlam yasya saḥ | [yajñāḥ satro'dhvaro yāgaḥ](#) ity [amarah](#) | tathā nijena rūpena rūpākhyena sva-bhaktena utsava-dāyīti [rūpas tu svayam eva saḥ](#) iti sarasvatī-kṛto'rtho'pi jñeyaḥ ||1||

viṣṇudāsah (svātma-pramodinī):

candrāvalī-prabhṛti-navya-latāvaliṣu
vṛndāvane'nvarataṁ viharan samantāt |
rādhā suvarṇa-nalinī-guṇa-gandha-leśa-
mādyan-manā vijayatām iha kṛṣṇa-bhṛṅgaḥ ||

rūpābhidhād vraja-vidho rasa-sindhuto'bhūd
vyaktaṁ yad ujjvala-rasojjvala-nīla-ratnam |
tac-chāyayā nija-vibhūṣaṇa-kāṅkṣiṇeyam
ṭikā yathā-mati mayā kriyate'dya tasya ||

spaṣṭārtha-pada-vṛndānām tyaktvā vyākhyām samāsataḥ |
likhyate svāvalambāya nāmnā svātma-pramodinī ||
tat-tat-prakaraṇānteṣu tad-avāntara-bhitsu ca |
ṭikāyāḥ sukha-bodhārtham aṅkā deyā kramāt pṛthak ||

yasya prasādāmṛta-leśa-lobhataḥ
śaktiḥ purābhūn mama padya-bandhane |
sa eva me'nanya-gateḥ gatiḥ prabhuḥ
kāruṇyataḥ sphārayatu svam āśayam ||

śrīmad-grantha-kāreṇa pūrvam akhila-rasāmṛtety ādinā vighna-vighātārtha-maṅgalam ācaritam api madhura-rasasya punar vistareṇa pṛthak kathanopakramārtham punar api nijābhīṣṭa-devaṁ śleṣeṇa sva-gurum api praṇamatā maṅgalam ācaryate nāmākṛṣṭeti | prabhuḥ kartum akartum anyathā kartum ca samarthaḥ | śrī-kṛṣṇo jayati sarvotkarṣeṇa vartate | kim-bhūtaḥ ? sanātanātmā nitya-vigrahaḥ | pakṣe, sanātanātmā viśeṣya-padam sanātana-nāmā ātmā vighraho yasya | sanātane kṛṣṇe ātmā buddhir yasyeti niruktyā kavi-mukhe sphurantyāḥ sarasvatyāḥ saṁvādaś ca saṅgacchate | kim-bhūtaḥ ? prabhuḥ śrīman-nanda-nandana-

caranāravinda-śuddha-prema-bhakti-vitarāṇa-samarthaḥ | punaḥ kīdrśaḥ śrī-kṛṣṇaḥ ?
nāmākṛṣṭa-rasajñāḥ | nija-nāma-bhir ākrṣṭā ātmani pravaṇī-kṛtā rasajñāḥ parama-rasikā bhaktā
yena | rasa-vettṛtvam vinā teṣām ākarṣaṇāsambhavāt | pakṣe, bhagavan-nāma-bhir ākrṣṭā
vaśīkṛtā rasajñā jihvā yasya, nirantaram abuddhi-pūrvam api tatra tad-anvayāt | tathā nija-
rūpotsava-dāyī nija-rūpeṇa svīyāsādhāraṇa-saundaryātiśayena utsava-dāyī ānanda-dāyī arthād
draṣṭṛñām śrotṛñām ca | pakṣe, nijaḥ svīyās cāsau rūpa-nāmā svānujaś ca tasyotsava-dāyī |
kiṁ kurvan ? śīlenātimadhura-caritena sadā sarvadā nandaṁ śrī-vrajendram uddīpayan
utphullayan | pakṣe, satām sādḥūnām ānandaṁ vardhayan | śleṣālankāro'yam | tathā hi,

ye bhinnā artha-bhedena tantroccāraṇa-saṁsprśaḥ |
śabdāḥ śliṣyanty asau śleṣaḥ kāvyajñaiḥ parikīrtitaḥ || iti ||1||

—o)0(o—

|| 1.2 ||

**mukhya-raseṣu purā yaḥ saṁkṣepeṇodito rahasyatvāt |
pṛthag eva bhakti-rasa-rāḍ sa vistareṇocyate madhuraḥ ||2||**

śrī-jīvaḥ : tatra –

nivṛttānupayogitvād durūhatvād ayam rasaḥ |
rahasyatvāc ca saṁkṣipyā vitatāṅgo vilikhyate || [bha.ra.si. 3.5.2]

iti ye prāg-avivṛttau hetavo darśitās tu rahasyatvam eva mukhyatayā hetuṁ vadan samprati
rahasy eva tad-adhikāriṇaḥ prati prakāśanīya ity āha mukhya-raseṣv iti | śānta-prīti-preyo-
vatsalōjjvala-nāmasu mukhyeṣu yaḥ purā **rasāmṛta-sindhau** saṁkṣepeṇoditaḥ sa evojjvalāpara-
paryāyo bhakti-rasānām rājā madhurākhyo rasaḥ punar atra **ujjvala-nīlamanī**-nāma-granthe
vistareṇocyate | purā saṁkṣepeṇoditavte hetur atirahasyatvād iti nivṛttānām laukikād
ujjvalākhyā-rasāt tat-sāmyam | anena tu bhāgavatād api tasmāt parān-mukhānām śānta-prīti-
vātsalyānyatara-bhāvatvena vā tat-parān-mukhānām anupayuktatvāt tebhyo gopya evāyam
rasaḥ | tathā bhāgavate ye kecit tasmin bahu-mānino'pi tat-paryālocanāyām na caturās tair api
durūho'yam rasa iti tebhyo'pi gopya eva kāryaḥ | kim uta viśayibhya iti rahasyatvam evātra
mukhyo hetur iti bhāvaḥ | atra tu vistareṇa vacane hetuḥ — rahasyatvād ity eva | kāla-deśa-
pātra-viśeṣa-sambandhena rahasyatvam prāpyety arthaḥ | lyab-lope pañcamī syāt | yad vā
pṛthag ity anenaiva rahasya iti vyajyate | tasmād granthāntaravat yatra kutracit nāyam
prakāśanīya ity upadiṣṭam ||2||

viśvanāthaḥ: **bhakti-rasāmṛta-sindhu**to'sya pārthakye heturm āha mukhya-raseṣv iti |
śāndādiṣu saṁkṣepeṇodita ity anena vitatavtam | rasa-rāḍ ity anena mukhyatvam ceti etad api
hetu-dvayam vyañjitaḥ | kintu rahasyasyaiva hetutve mukhyatvāt tad eva spaṣṭatayoktam |
tathā –

nivṛttānupayogitvād durūhatvād ayam rasaḥ |
rahasyatvāc ca saṁkṣipyā vitatāṅgo vilikhyate || [bha.ra.si. 3.5.2]

iti **bhakti-rasāmṛta-sindhau** rahasyatvena avivṛttau ye hetavas traya uktās teṣu
nivṛttānupayuktatvam durūhatvam iti hetu-dvayaṁ rahasyatva evāntarbhūtam iti nātra pṛthag
uktam | tathā śānta-dāsya-vātsalyeṣu bhakti-buddhyā unmukhānām ujjvale tu sthūla-dṛṣṭyā
kāma-buddhyā evārucimatām nivṛttānām prakṛta-nivṛtta-mārga-para-lokānām
atrānupayuktatvam ||2||

viṣṇudāsaḥ: abhidhitasitam āha mukhyeti | mukhya-rasāḥ śāntādayaḥ pañca | tan-madhyeṣu
purā pūrvam **bhakti-rasāmṛta-sindhau** rahasyatvād iti nivṛttānupayogitva-durūhatvayor apy
upalakṣaṇam | yatas tatraiva –

nivṛttānupayogitvād durūhatvād ayam rasāḥ |
rahasyatvāc ca samkṣīpya vitāṅgo vilikhyate || [bha.ra.si. 3.5.2]

asyārthaḥ | nanu sarva-bhakti-rasānām madhye — **yathottaram asau svāda-viśeṣollāsamayy
api** [bha.ra.si. 2.5.38] ity ādi nirṇayād ayam eva pradhāna-rasāḥ kim iti samkṣīpyate ?
pratyuta sarvato vistārya vaktum yuktaḥ syāt | tatra krameṇa hetu-trayam upanyasya tan
nirākaroti | nivṛttānupayogitvāt nivṛttā etad-rasāśraya-bhaktetara-śānta-bhaktādayas teṣām
anupayogitvāt anarhatvāt | tarhi –

udāsatām nāma rasānabhijñāḥ kṛtau tavāmī rasikāḥ sphuranti |
kramelakaiḥ kāmam upekṣite'pi pikāḥ sukham yānti param rasāle || [vi.mā. 1.9]

ity ādinā madhura-rasa-bhaktās ca subahutarāḥ virājanta eva, tatrāha teṣv api
saṁskārābhāvād rasāsvādāpaṭavo ye teṣām durūhatvād dustarkyatvāt | bhavatu tatrāpi rasa-
carvaṇa-caturās ca bahavo dṛṣyante, tatrāha rahasyatvāt | vakṣyamāṇa rāga-mārgaika-
prādhānyānusāreṇāvāntarānanta-svabhāvatvān nānā-vidha-vāsanā-vāsita-citteṣu teṣv apy
aparicita-rāga-vartma-sandarbhatvena vaidhī-mārga eva gādha-baddhāśayeṣu
prakāśanāyogyatvenātiguhyatvāt | ye punā rāga-mārgaika-jīvanā madhura-rasa-bhaktās te tu
viralā eva |

bhadram, tarhy adhunā kim iti vistareṇa vaktum ārabhyate ? tatrāha pṛthag eva | ayam
bhāvaḥ | tatra **rasāmṛta-sindhau** nānā-jātiya-bhaktānām anuśilanīyatvāt tan-
madho'tisaṅkṣepataḥ tad uktam atra tu rāga-mārgaika-baddha-vratā rasa-carvaṇaika-jīvanās
ca ye madhura-rasa-bhaktās teṣām evāsvādanīyatvād vistareṇa pṛthak evocyate ||2||

—o)0(o—

|| 1.3 ||

**vakṣyamāṇair vibhāvādyaiḥ svādyatām madhurā ratiḥ |
nītā bhakti-rasāḥ prokto madhurākhyo manīṣibhiḥ ||3||**

śrī-jīvaḥ : atha madhurākhyam bhakti-rasa-rājam eva pūrvoktānupāsanam anuvādena lakṣayati vakṣyamāṇair iti | pūrvam hi sāmānyato bhakti-rasaḥ proktaḥ |

vibhāvair anubhāvaiś ca sāttvikair vyabhicāribhiḥ |
svādyatvam hr̥di bhaktānām ānītā śravaṇādibhiḥ |
eṣā kṛṣṇa-ratiḥ sthāyī bhāvo bhakti-raso bhavet || [bha.ra.si. 2.1.5]

ity anena vibhāvādayaś ca proktāḥ |

tatra jñeyā vibhāvās tu raty-āsvādana-hetavaḥ |
te dvidhāmbanā eke tathaioddīpanāḥ pare || [bha.ra.si. 2.1.14]
kṛṣṇas ca kṛṣṇa-bhaktās ca budhair āmbanā matāḥ |
raty-āder viṣayatvena tathādhāratayāpi ca || [bha.ra.si. 2.1.16]
tad-bhāva-bhāvita-svāntāḥ kṛṣṇa-bhaktā itīritāḥ || [bha.ra.si. 2.1.273]
uddīpanās tu te proktā bhāvam uddīpayanti ye |
te tu śrī-kṛṣṇa-candrasya guṇās ceṣṭāḥ prasādhanam || [bha.ra.si. 2.1.301] ity ādi |

bhāvaiś cittam ihākṛāntam sattvam ity ucyate budhaiḥ |
sattvād asmāt samutpannā ye ye bhāvās te tu sāttvikāḥ |
te stambha-sveda-romāncāḥ svāra-bhedo'tha vepathuḥ || [bha.ra.si. 2.3.1-2]
vaivarṇyam āsru pralaya ity aṣṭau sāttvikāḥ smṛtāḥ || [bha.ra.si. 2.3.16]
athocyante trayas-trimśad-bhāvā ye vyabhicāriṇaḥ |
viśeṣeṇābhimukhyena caranti sthāyinaḥ prati |
vāg-aṅga-sattva-sūcyā jñeyās te vyabhicāriṇaḥ || [bha.ra.si. 2.4.1-2]
unmajjanti nimajjanti sthāyiny amṛta-vāridhau |
ūrmivad vardhayanty enam yānti tad-rūpatām ca te |
nirvedo'tha viṣādo [bha.ra.si. 2.4.3-4] ity ādi madhurākhyāyā rater lakṣaṇam coktam |

mitho harer mṛgākṣyās ca sambhogasyādi-kāraṇam |
madhurāpara-paryāyā priyatākhyoditā ratiḥ || [bha.ra.si. 2.5.36]

tad evam tad etan-madhurākhyā-bhakti-rasa-lakṣaṇam api vyākhyeyam | « prokto madhurākhyāḥ » ity eva pāṭhaḥ pūrvā-nirdeśasya pratinirdeśāya kalpate | na tu śṛṅgārākhyā ity ||3||

viśvanāthaḥ: tam eva bhakti-rasa-rājam lakṣayati vakṣyamāṇair iti | vibhāvādyaiḥ svocitair vibhāvānubhāva-sāttvika-samcāribhiḥ pūrvā-grantha eva darśita-lakṣaṇaiḥ kāraṇa-kārya-sahakāribhiḥ svādyatām nītā satī madhurā ratis tan-nāmā sthāyī-bhāvo madhurākhyo madhuro nāma bhakti-raso bhavati ||3||

viṣṇudāsaḥ: tasya rasasya lakṣaṇādīkam āha vakṣyamāṇair iti | ādya-śabdenānubhāva-sāttvika-vyabhicāriṇo grhītāḥ | atra utpatti-dvārā taṭastha-lakṣaṇaḥ | pūrvam tu tattraiva svarūpa-lakṣaṇam apy asya kṛtam asti | yathā –

vyatītya bhāvanā-vartma yaś camatkāra-kāra-bhūḥ |

hṛdi sattvojjvale bādham svadate sa raso mataḥ || [bha.ra.si. 2.5.132] iti |

pūrvam etasya rasasya sthāyi-bhāvatayā paribhāṣitā madhurā ratiḥ, yathā –

mitho harer mṛgākṣyās ca sambhogasyādi-kāraṇam |
madhurāpara-paryāyā priyatākhyoditā ratiḥ |
asyām kaṭākṣa-bhrū-kṣepa-priya-vāṇī-smitādayaḥ || [bha.ra.si. 2.5.36] iti ||3||

—o)0(o—

|| 1.4 ||

tatra vibhāveṣv ālambanāḥ—

asminn ālambanāḥ proktāḥ kṛṣṇas tasya ca vallabhāḥ ||4||

śrī-jīvaḥ : na kim api ||4||

viśvanāthaḥ: vibhāveṣu ālambanoddīpana-bhedato dvididheṣu prathamālambanā ucyante |
śrī-kṛṣṇo viṣayālambanāḥ | vallabhāḥ preyasyaḥ āśrayālambanāḥ ||4||

viṣṇudāsaḥ: tatreti | pūrvam eva nirūpateṣu vibhāveṣu ādāv ālambanāḥ kathyante iti śeṣaḥ |
tan-nirūpaṇam, yathā –

tatra jñeyā vibhāvās tu raty-āsvādana-hetavaḥ |
te dvidhālambanā eke tathaidoddīpanāḥ pare || [bha.ra.si. 2.1.14]

etat pramāṇakatvenāgni-purāṇīyapadyam ca tatra dhṛtam asti, yathā—

vibhāvvyate hi raty-ādir yatra yena vibhāvvyate |
vibhāvo nāma sa dvedhālambanoddīpanātmakaḥ || [āgniP ālaṅkāra 3.35] iti |

pūrvam tv ālambana-nirṇayaś ca kṛto'sti, yathā—

kṛṣṇas ca kṛṣṇa-bhaktās ca budhair ālambanā matāḥ |
raty-āder viṣayatvena tathādhāratayāpi ca || [bha.ra.si. 2.1.16] iti ||4||

—o)0(o—

|| 1.5 ||

tatra kṛṣṇo, yathā—

pada-dyuti-vinirdhuta-smara-parārdha-rūpoddhatir
dṛg-añcala-kalānaṭīpaṭimabhir mano-mohinī |

sphuran-nava-ghanākṛtiḥ parama-divya-līlā-nidhiḥ kriyāt tava jagat-trayī-yuvati-bhāgya-siddhir mudam ||5||

śrī-jīvaḥ : pada-dyutīty ādi | pada-dyutīty ādi-viśeṣānām śrī-kṛṣṇa eva viśeṣatvena bodhyate |
tatraiva teṣām viśeṣānām parāvasthāyāḥ paryavasānāt | [ayam udayati mudrā-bhañjanaḥ](#)
[padminīnām](#) ity ādivat | asya hi uttama-kāvyaṭvam | dṛg-añcaleti | dṛṣor yā añcala-kalā
apāṅga-vilāsās tā eva natyas tāsām pātyamānaḥ naṭa-vidyāḥ prāvīṇyāni tair jagan-mohinī |
jagat-trayy eva sānurāgatvād bhogyatvāc ca yuvatir iva yuvatis tasyāḥ kim uta tādṛg-
anurāgaārha-yuvatinām bhāgyasya siddhir bhāgyasya phala-rūpāḥ | yad vā jagat-trayyām yā
yuvatayo yuvati-śabda-prayoga-balāt tādṛg-anurāga-yogyāḥ striyas tāsām bhāgya-siddhir iti |
kāsāncit sparśanena kāsāncid darśanena kāsāncic chravaṇena ca bhāgyam ślāghitam |

[śruta-mātro 'pi yaḥ strīṇām prasahyākaraṣate manaḥ |](#)
[uru-gāyuru-gīto vā paśyantīnām ca kim punaḥ ||](#) [bhā.pu. 10.90.26]

iti śukokteḥ siddhi-śabdāḥ tv aṇimādāv api phalatvena vyākhyātaḥ | taveti śrotāram uddīśya
proktam | ekatvam ca tac-chravaṇādihikāri-vairalyam ||4||

viśvanāthaḥ: pada-dyutīty | pūrva-rāga-vartī praṇamantīm śrī-rādhām prati paurnamāsyā
āśīrvādaḥ | padasyaikasyāpi dyutyaiiva vinirdhūtā eva smara-parārdhānām api rūpoddhatih
saundaryauddhatyam yathā saty anena [ayam netā suramyāṅgaḥ](#) [bha.ra.si. 2.1.41] iti
pūrvokteṣu atrāpi vakṣyamāneṣu nāyaka-guṇeṣu āṅgika-guṇā upalakṣitāḥ | tathā tāvat
saṅkhyāka-kandarpair apy aśakyam karmāsyā caraṇa-kiraṇa evaikāḥ karotīti dyotitatayā
mahā-pati-vratā vṛndāpi kṣobhanaṇyā vaikuṅṭha-nātha-kāntāparyasta-sarva-yuvati-
cittākaraṇam samarthitam eva | [yad vāñchayā śrīr lalanācarat tapo vihāya](#) [bhā.pu. 10.47.58]
iti, [devyo vimāna-gatayaḥ smara-nunna-sārāḥ](#) [bhā.pu. 10.35.4] ity ādeḥ | hā ! mama
sādhvītvam apagatam iti tvayā nānutapanīyam | sarvāsām api tathābhāvāt tvad-doṣābhāvād
bhāvo'pi mayi nāpalapanīya iti bhāvaḥ | dṛṣor añcalam eva raṅga-sthalaṁ tatra sūcyamānaḥ
śṛṅgāropayoginyaḥ kalā eva natyas tāsām paṭimānaḥ kathyamānaḥ śṛṅgāropakaraṇa-sakala-
vastu-jātābhinava-prāvīṇyāni nṭya-cāturyāni ca tair manasām prastutatvāt sva-preyasī-citta-
rūpa-sakhyānām mohinī tat-tad-āsvādam prāpayya mohayitrīti | [vidagdhaś caturaḥ sudhīḥ](#) ity
ādayo mānasā guṇā vyañjitāḥ | tathā dṛga-añcala-kalābhīr evātra rase sarvam mukhyatayā
vakti kim punar mukhyena gauṇatayeti vācīkā api sūcitāḥ | nava-ghanākṛtir ity anena śyāma-
varṇatvam mahā-rasa-varṣitvam sva-preyasī-rūpa-saudāmanī-ghaṭābhirañjitatvam śyāmatvād
rasa-rūpatvāc ca mūrta-śṛṅgāra-rasa-rūpatvam ca dhvanitam | parama-divyetyi para-
sambandhagā atulya-kelīty ādayo'sādhāraṇās catvāro guṇās ca vyañjitāḥ | tathā cāsyā śṛṅgāra-
cetasy āṣṭi-prākṛtatvān nirdūṣaṇatvam sarva-saṁmānitatvam ca vyañjitam | jagat-trayyām
ūrdhvādho-madhyāgra-vartī-sarva-lokeṣu yā yuvatyas tāsām bhāgyasya siddhiḥ phala-rūpā |
tatra kāsāncic chravaṇa-mātreṇa kāsāncid darśana-śravaṇābhyaṁ kāsāncid
darśanāliṅganādibhir apīti | tasya sarva-sukhadatve'pi viśeṣato yuvatiṣu sukhadatvādihikyāc
chāntyādi-sarva-rasa-viṣayābhūtate'pi madhura-rasasyaiva viṣayatādhikyam | yataḥ [kāma-
keli-kalāsakto rāsa-līlā-viśāradaḥ](#) ity ādi-guṇa-viśiṣṭaḥ sa śānta-dāsa-sakhi-guruṣu madhye na
kenāpi svīya-rasa-viṣayīkartum śakyate |

kim ca yuvatīr vinā teṣām guṇānām asampadyamānatvād rasanīyatvāsambhavāc ca tasyāpi sarvābhyaḥ sakāśāt tā eva parama-sukhadā iti tāsām eva bhāgyam phalitatvenātra padye nirdiṣṭam | tataś ca guṇatva-mukhyatvābhyām aṅgāṅgi-bhāvena sthitānām rasānām śrī-kṛṣṇa-śṛṅgārasyaivāṅgitvam vyavasthāpitam | atra pada-dyuti ity ādi-viśeṣanair asādhāraṇyena śrī-kṛṣṇa eva viśeṣyatayā bodhyate | ayam udayati mudrā-bhañjanaḥ padminīnām ity ādivat |

nanv atra padye śṛṅgāra-rasāmbanda-rūpa-nāyakasya varṇanāt mādhyakhyo guṇa eva ghaṭayitum ucito na punar oja-ākhyam | yad uktam **kāvya-prakāśe**—

āhlādatvam mādhyam śṛṅgāre druti-kāraṇam | [kā.pra. 8.3] iti |
mūrdhni vargāntyaḡ sparśā aṭa-vargā raṇau laghu |
āvṛttir madhya-vṛttir vā mādhye ghaṭanā matā || [kā.pra. 8.9] iti |

tathā—

dīptyātma-visṛter hetur ojo vīrya-rasa-sthiti | [kā.pra. 8.4] iti |
yoga ādya-tṛityābhyām antyayor eṇatulyayoḥ |
ṭādiḥ śaṣau vṛtti-dairghyam gumpha uddhata ojasi || [kā.pra. 8.10] iti |

ucyate—atra padye smara-parārdha-jetṛtvam, tathā lakṣyādi-sarva-yuvati-cittākaraṇa-liṅgena śrī-kṛṣṇasya vaikuṅṭha-nātha-paryanta-sarva-nāyaka-vṛnda-vijetṛtvam ca drśyate pada-dyutīty ādibhir viśeṣanair asamordhva-guṇodgāribhir mahā-bhaṭair iveti prakāśyāpi śṛṅgāra-rasasya sthites tathā ghaṭanā nāsamañjasā iti ||5||

viṣṇudāsaḥ: tatra kṛṣṇa iti | aparimita-kalyāṇa-guṇa-gaṇa-ratnākarasyāsmiṇ rase `tyupayogitvāt pañcaviṃśatir guṇā vakṣyante | tan-madhye`pi mahā-camatkāra-kāriṇo ye mukhyatama-guṇa-katipayās tad-viśiṣṭaḥ śrī-kṛṣṇaḥ saṅkṣepād udāhriyate pada-dyutīti | he śrī-vṛndāvaneśvarī-prāṇa-nātha-caraṇa-pathaika-śaraṇa-bhakta-vṛnda ! jagat-trayī-yuvati-bhāgya-siddhiḥ tri-jagad-vartinyo yāvatyāḥ yuvatyas tāsām yad bhāgyam tasya siddhiḥ phalam ity arthaḥ |

kim-viśiṣṭā ? pada-dyutīti | pada-dyutibhiś caraṇa-suśamābhir vinirdhutā vividhia-vidhinā niḥśeṣeṇa dhutā kampitā nāsitā smara-parārdhānām asaṅkhyā-manmathānām yāni rūpāni teṣām uddhatir auddhatyam garvo yayā | anena ruci-ratnam atulya-rūpa-mādhyam ca sūcitam |

punaḥ katham-bhūtā ? dṛḡ-añcala-kalā-naṭi-ṭimabhir mano-mohinī dṛḡ-añcalasya apāṅgasya yā kalā vaidagdhī saiva naṭi nartakī tasyāḥ ṭimabhiḥ cāturibhiḥ **śarmādiśatv aruṇa-ghūrṇita-locanāntaḥ-saṅcāra-cūrṇita-satī-hṛdayo mukundaḥ** || [u.nī. 14.2] ity agre vakṣyamāṇa-rītyā yuvati-jana-kṣobha-kāri-netra-smitādi-vilāsa-bhaṅgibhir manāmsi mohayātīti tathā **kartari lyuṭ**, arthād yuvatīnām | anena nārī-gaṇa-mohanatvam vidagdhatvam ca |

punaḥ kīdrśī ? sphuran-nava-ghanākṛtiḥ sphuranto virājanto ye nava-ghanā navīna-jaladās teṣām ākṛtir iva ākṛtir mūrtir yasyāḥ parama-sniḡdha-sundara-śyāma-rūpety arthaḥ | atra meghopamānena nirupadhi karuṇatvam dhvanitam |

punaḥ katham-bhūtā ? parama-divya-lilā-nidhiḥ paramāḥ sarvataḥ śreṣṭhāḥ divyāḥ
manoharās ca yā lilās tāsām nitarām dhīyate'sminn iti nidhir āśrayaḥ parama-divya-lilānām
nivāsa ity arthaḥ | kiṁ vā parama-divya-lilā nidhiḥ śevadhiḥ sarvasvam yasyāḥ | etenātulya-
kelil-śālitvam uktam | atulya-vamśī-svanānkitatvam ca ||5||

—o)0(o—

|| 1.6-9 ||

ayam suramyo madhuraḥ sarva-sal-lakṣaṇānvitaḥ |
valiyān nava-tāruṇyo vāvadūkaḥ priyam-vadaḥ ||6||
sudhīḥ sa-pratibho dhīro vidagdhaś caturaḥ sukhī |
kṛtajño dakṣiṇaḥ prema-vaśyo gambhīrāmbudhiḥ ||7||
varīyān kīrtimān nārī-mohano nitya-nūtanāḥ |
atulya-keli-saundarya-preṣṭha-vamśī-svanānkitāḥ ||8||
ity ādayo'sya śṛṅgāre guṇāḥ kṛṣṇasya kīrtitāḥ |
udāhṛtir amīśām tu pūrvam eva pradarsitā ||9||

śrī-jīvaḥ : tatra pūrvokteṣu guṇeṣu rase'smin yogyair guṇair viśiṣṭatayā taṁ darśayati—ayam
suramya iti | suramya ity ādi śabdāḥ kecit pūrvānusāriṇaḥ kecit pūrva-rūpiṇaḥ | tatra pūrvo
yathā suramyaḥ suramyāṅgaḥ, madhuro ruciraḥ | ruciraḥ ity eva vā pāṭhaḥ | nava-tāruṇyo
vayasānvitaḥ ||6|| sudhīr buddhimān | sa-pratibhaḥ pratibhānvitaḥ | dhīraḥ supaṇḍitaḥ |
gambhīratāmbudhir gambhīraḥ ||7|| nārī-mohano nārī-gaṇa-manohārī | atulyeti | [trijagan-
mānasākārṣi-muralī-kala-kūjitaḥ](#) [bha.ra.si. 2.1.42] iti | anye tu pūrva-rūpiṇa eva ||8||
udāhṛtīti | udāhṛtir iti tu prāyikam eva [sarva-sal-lakṣaṇānvitaḥ](#) ity ādiṣu rasāntarodāharaṇāni
ca tatra dṛśyanta iti | kiṁ tu tāni vaktrantarādikaṁ prayujyātrāpi saṅgamanīyānīti bhāvaḥ |
yathā sarva-sal-lakṣaṇānvitatve—

[rāgaḥ saptasu hanta ṣaṭsv api śīṣor aṅgeṣv alam tuṅgatā](#)
[visāras triṣu kharvatā triṣu tathā gambhīratā ca triṣu |](#)
[dairghyam pañcasu kiṁ ca pañcasu sakhe samprekṣyate sūkṣmatā](#)
[dvātrimśad-vara-lakṣaṇaḥ katham asau gopeṣu sambhāvyate ||](#) [bha.ra.si. 2.1.49] iti |

tad evam [pada-dyuti](#) ity ādinā yat saṅkṣipyā varṇitam tatraivaite guṇāḥ praveśanīyāḥ | vistara-
bhiyā tu na vivriyante ||9||

viśvanāthaḥ: kair guṇair viśiṣṭo'yaṁ madhura-rasālbhāno bhavatīty apekṣāyām āha ayam
iti | atra suramyety ādibhiḥ pañcabhir viśeṣaṇaiḥ kāyika-guṇāḥ, vāvadūkaḥ priyamvada ity
etābhyām vācīkāḥ ||6|| sudhīr ity ādibhiḥ caturdaśabhir mānasāḥ ||7|| varīyastvam sarva-jana-
mukhyatvam | kīrtimattvam sarva-loka-gīyamānatvam | nārī-mohanatvam yuvati-
manohāritvam | nitya-nūtanatvam draṣṭṛ-jana-prati-kṣaṇa-camatkāritvam ity ete catvāraḥ
para-sambandhena bhavantīti para-sambandhagāḥ | kelayāś ca saundaryādi ca preṣṭhāḥ

preyasyaś ca vaimśī-svanaś ca tair atulyair ankitas cihnita ity ekena catvāro'sādhāraṇā guṇā uktāḥ | yad uktam—

lilā-premṇā priyādhikyam mādhyam veṇu-rūpayoḥ |
ity asādhāraṇam proktaṁ govindasya catuṣṭayam || [bha.ra.si. 2.1.44] ||8||

udāhṛtir iti | tatra tatra rāgaḥ saptasu anta-ṣaṭsv api śīṣor aṅgeṣv alam tuṅgatā [bha.ra.si. 2.1.49] ity ādi rasāntara-saṅgatāpi vakṛṭ-vācyāvasthā-bhedāms tāms tām apekṣyātrāpi rase saṅgamayitum śakyeti bhāvaḥ ||9||

viṣṇudāsaḥ: athāsya guṇāḥ kathyante ayam suramya ity ādi | asya śrī-kṛṣṇasya madhura-rase pañcaviṁśatir guṇāḥ kathitāḥ | ādi-grahaṇād anye'py atad-rasa-yogyā jñeyāḥ | amīśam udāhṛtir udāhāraṇam pūrvam eva **rasāmṛta-sindhau** prakarṣeṇa pratyekaṁ lakṣaṇa-sahitā darśritāsti | kintv atrāpekṣyatvāt sā cānyatra labdhā ca likhyate | yathā tatra –

(1) **suramyāṅgaḥ –**

ślāghyāṅga-sanniveśo yaḥ suramyāṅgaḥ sa kathyate ||

yathā –

mukham candrākāram karabha-nibham uru-dvayam idam
bhujau stambhārambhau sarasija-vareṇyam kara-yugam |
kavāṭabham vakṣaḥ-sthalam aviralam śroṇi-phalakam
parikṣāmo madhyaḥ sphurati murahantur madhurimā || [bha.ra.si. 2.1.45-6]

(2) **ruciraḥ –**

saundaryeṇa dṛg-ānanda-kārī rucira ucyate ||

yathā **ṛṭīye** (bhā.pu. 3.2.13) —

yad dharma-sūnor bata rājasūye
nirīkṣya dṛk-svastyayanam tri-lokaḥ |
kārtsnyena cādyeha gatam vidhātur
arvāk-sṛtau kauśalam ity amanyata ||

yathā vā –

aṣṭānām danujabhid-aṅga-paṅkajānām
ekasmin katham api yatra ballavīnām |
lolākṣi-bhramara-tatiḥ papāta tasmān
nothātum dyuti-madhu-paṅkilāt kṣamāsīt || [bha.ra.si. 2.1.52-4]

vidagdha-mādhave (1.17)–

ayam nayana-daṇḍita-pravara-puṇḍarika-prabhaḥ
prabhāti nava-jāguda-dyuti-vidāmbi-pitāmbaraḥ |
araṇyaja-parīṣkriyā-damita-divya-veśādarō
harin-māṇi-manohara-dyutibhir ujjvalāṅgo hariḥ ||

lalita-mādhava ca (5.23)—

sphuran-maṇi-sarādhikaṁ navatamāla-nīlaṁ harer
udūḍha-nava-kuṅkumaṁ jayati hāri bakṣaḥ-sthalam |
uḍu-stavakitaṁ sadā taḍid-udīrṇa-lakṣmī-bharam
yad abhram iva lilayā sphuṇam adabhram udbhrājate ||

alankāra-kaustubhe ca (8.31)

indīvaraṁ vā dalitāñjanaṁ vā
navāmbudo vā maghavan-maṇir vā |
kṛṣṇasya dhāmnaḥ sadṛśaṁ na kiñcit
tadīya-dhāmeva tadīya-dhāma || (31)

(3) **sarva-sal-lakṣaṇānvitaḥ** –

tanau guṇottham aṅkottham iti sal-lakṣaṇaṁ dvidhā ||

tatra **guṇottham** –

guṇottham syād guṇair yogo raktatā-tuṅgatādibhiḥ ||

yathā —

rāgaḥ saptasu hanta ṣaṭsv api śīṣor aṅgeṣv alam tuṅgatā
visāras triṣu kharvatā triṣu tathā gambhīratā ca triṣu |
dairghyaṁ pañcasu kim ca pañcasu sakhe samprekṣyate sūkṣmatā
dvātrimśad-vara-lakṣaṇaḥ katham asau gopeṣu sambhāvyate ||

aṅkottham –

rekhā-mayaṁ rathāṅgādi syād aṅkottham karādiṣu ||

yathā —

karayoḥ kamalaṁ tathā rathāṅgaṁ
sphuṭa-rekhāmayam ātmajasya paśya |
pada-pallavayoś ca vallavendra
dhvaja-vajrāṅkuśa-mīna-paṅkajāni || [bha.ra.si. 2.1.47-51]

yadyapy asmin padya-dvaye śīṣor iti vallavendreti ca-padābhyāṁ bālyāvasthaiva vyaktāsi,
tathāpy eteṣāṁ rāgādīnāṁ aṅkākāra-kamalādīnāṁ ca sarva-daśāsv eva sthāyitvāt –

padāni vyaktam etāni nandasūnor mahātmanaḥ |

lakṣyante hi dhvajāmbhoja-vajrāṅkuśa-yavādibhiḥ || [bhā.pu. 10.30.25]

iti śrī-vraja-devīnāṁ vacanāt pratyuta kaiṣore'tisuvyaktatvena parama-śobhanatvād atrāpi tat-
tad-guṇa-viśiṣṭaḥ kṛṣṇaḥ paramāmbana eveti | evam agre'pi sarvatra yathāyatham ūhyam |
govinda-lilāmṛte (16.67, 6) ca—

śaṅkhordhendu-yavāṅkuśair arigadāc chatra-dhvaja-svastikair
yūpābjāsi-halair dhanuḥ-parighakaiḥ śrī-vṛkṣa-mīneṣubhiḥ |

nandyāvarta-cayais tathāṅguli-gatair etair nijair lakṣaṇair
bhātaḥ śrī-puruṣottamatva-gamakaiḥ pāṇī harer aṅkitau ||

cakrārdhenu-yavāṣṭa-koṇa-kalasaīs chatra-trikoṇāmbaraiś
cāpa-svastika-vajra-goṣpada-darair mīnordhvarekhāṅkuśaiḥ |
ambhoja-dhvaja-pakva-jāmbava-phalaiḥ sal-lakṣaṇair aṅkitaam
jīyāt śrī-puruṣottamatva-gamakaiḥ śrī-kṛṣṇa-pāda-dvayam || iti |

(4) **balīyān** –

prāṇena mahatā pūrṇo balīyān iti kathyate ||

yathā –
paśya vindhya-girito’pi garīṣṭham
daitya-puṅgavam udagram ariṣṭam |
tula-khaṇḍam iva piṇḍitam ārāt
puṇḍarīka-nayano vinunoda ||

yathā vā –
vāmas tāmarasākṣasya bhujā-daṇḍaḥ sa pātu vaḥ |
krīḍā-kandukatām yena nīto govardhano giriḥ || [bha.ra.si. 2.1.60-62]

lalita-mādhava—

vara-keśara-mālayāñcitaś cala-cānūra-camūru-mardanaḥ |
kutukoccala-dhīradīdarad yadu-simhaḥ khala-bhoja-kuñjaram || [la.mā. 4.5]

aṣṭādaśa-cchandaḥsu (42) ca—

mallānām ullaṅghya raṅge kara-vicalad-asir yena mañca-prapañce
keśeṣv ākr̥ṣya kaṁso vighaṭita-mukuṭam vighna-hetur nijaghne |
sa tvam sattvādhirāja sphurad-uru-karuṇāḍambarālambi-cetāḥ
pātād duḥkhābdhipātād yadu-kula-kamaloddaṇḍa-caṇḍa-dyutir mām ||

(5) **vayasānvitaḥ** –

vayasa vividhatve’pi sarva-bhakti-rasāśrayaḥ |
dharmī kiśora evātra nitya-nānā-vilāsavān ||

yathā –
tadātvābhivyaktīkr̥ta-taruṇimārambha-rabhasam
smīta-śrī-nirdhūta-sphurad-amala-rākā-pati-madam |
darodañcat-pañcāsuga-nava-kalā-meduram idam
murārer mādhuriam manasi madirākṣīr madayati || [bha.ra.si. 2.1.63-64]

(6) **vāvadūkaḥ** –

śruti-preṣṭhoktir akhila-vāg-guṇānvita-vāg api |
iti dvidhā nigadīto vāvadūko maṇṣibhiḥ ||

tatra ādyo, yathā –
aśliṣṭa-komala-padāvali-mañjulena
pratyakṣa-rakṣa-rada-manda-sudhā-rasena |
sakhyaḥ samasta-jana-karṇa-rasāyanena
nāhāri kasya hṛdayam hari-bhāṣitena || [bha.ra.si. 2.1.72-73]

vidagdha-mādhava—

ekam prayāti paricarya cakora-rājī
candram priye nija-manoratha-pūra-pūrtim |
candrāvalī kim u mamākṣi-cakorayos tvam
prītim dvayor api na dhāsyati sevyamānā || [vi.mā. 4.20]

tatraiva—

labdham mām avalokya tanvi purato romāliḥ abhyudgatā
netre padya-vidhim kṣaraj-jala-bharaiḥ prītyārpayaṅ cakratuḥ |
vakṣaś ca skhalad-uttariyam adīśad divyāsanam sambhramād
vāmāyās tava dakṣiṇaḥ parikaro diṣṭyādya vṛtto mayi || [vi.mā. 7.11]

alaṅkāra-kaustubhe ca—

tava navaka-śirīṣa-tulyam aṅgam
kamala-samam mukha-maṅḍalam rādhe |
vacanam api sudhā-samānam
etat katham aśani-pratimam mano babhūva || [a.kau. 8.5]

tatraiva—

śirīṣa-puṣpād api komalāni rādhe
tavāṅgāni kuraṅga-netre |
stana-dvayam te hṛdayasya śiṣyam
kāṅhinyam uccair yad idam bibharti || [a.kau. 10.1]

tatraiva—

hamśiva yāsi mada-medura-manda-mandam
ālokyase sa-cakitam hariṅāṅganeva |
āhāṣase mṛdu-kalam lalite pikīva
lakṣmim bibharṣi sarasaś ca vanasya ca tvam || [a.kau. 10.3]

dvitīyo, yathā –

prativādi-citta-parivṛtti-paṭur
jagad-eka-samśaya-vimarda-karī |
pramitākṣarādya-vividhārthamayī
hari-vāg iyam mama dhinoti dhīyaḥ || [bha.ra.si. 2.1.74]

vidagdha-mādhava—

yathārtheyam vāṅi tava cakita-sāraṅga-nayane
suvanṛṅalaṅkāro madhurayati yat te śruti-yugam |

mukhendora antaḥ te bahir api suvarṇa-cyutir iyam
mama śrotra-dvandvaṁ nayana-yugalaṁ cākulayati || [vi.mā. 4.10]

lalita-mādhava ca—

cakrāṅkitasya nirmala-
malayaja-pariśilino maṇim dadhataḥ |
kṛṣṇa-bhujagasya subhage
kṛṣṇa-bhujasya ca gato bhedaḥ || [la.mā. 10.23]

dāna-keli-kaumudyām ca—

aravinda-drśām apaścimā
tvam apūrvā bahu-rūpa-lilayā |
kapaṭodghaṭanād adakṣiṇā
na kathaṁ bhavitāsy anuttarā || [dā.ke.kau. 47]

(7) **priyamvadaḥ** –

jane kṛtāparādhe'pi sāntva-vādī priyamvadaḥ ||

yathā –

kṛta-vyalike'pi na kuṇḍalīndra
tvayā vidheyā mayi doṣa-drṣṭiḥ |
pravāsyamāno'si surārcitānām
paraṁ hitāyādyā gavām kulasya || [bha.ra.si. 2.1.70-71]

atra lakṣaṇe'pi-śabdena kaimuṭyam dyotayitvā kṛtāparādhasyānaikāntatvaṁ sūcitam |

(8) **sat-pratibha** eva pratibhānvitaḥ –

sadyo navanavollekhi-jñānaṁ syāt pratibhānvitaḥ ||

yathā **padyāvalyām** (283) –

vāsaḥ samprati keśava kva bhavato mugdheṣaṇe nanv idam
vāsam brūhi śaṭha prakāma-subhage tvad-gātra-samsargataḥ |
yāminyām uṣitaḥ kva dhūrta vitanur muṣṇāti kim yāminī
śaurir gopa-vadhūm chalaḥ parihasaṁ evaṁvidhaiḥ pātu vaḥ || [bha.ra.si. 2.1.82-83]

padyāvalyām anyad api, yathā—

asmin kuṅje vināpi pracalati pavanam vartate ko'pi nūnam
paśyāmaḥ kim na gatvety anusarati gaṇe bhīta-bhīte'rbhakaṇām |
tasmin rādhāsakho vaḥ sukhayatu vilasan kṛḍayā kaiṭabhārir
vyātānvāno mṛgāri-pravala-ghuraghurārāva-raudrocānādān || [padyā. 200]

(9) **dhīra** eva dhṛtimān –

pūrṇa-sprhaś ca dhṛtimān sāntaś ca kṣobha-kāraṇe ||

tatra ādya –

svīkurvann api nitarām yaśaḥ-priyatvaṁ
kaṁsārīr magadha-pater vadha-prasiddhām |
bhīmāya svayam atulām adatta kīrtim
kim lokottara-guṇa-śālinām apekṣyam ||

dvitīyo, yathā –
ninditasya dama-ghoṣa-sūnunā
sambhrameṇa munibhiḥ stutasya ca |
rājasūya-sadasi kṣitīśvaraiḥ
kāpi nāsyā vikṛtir vitarkitā || [bha.ra.si. 2.1.117-119]

(10) **vidagdhaḥ –**
kalā-vilāsa-digdhātmā vidagdha iti kīrtyate ||

yathā —
gītaṁ gumphati tāṇḍavaṁ ghaṭayati brūte prahelī-kramaṁ
veṇuṁ vādayate srajaṁ viracayaty ālekhyam abhyasyati |
nirmāti svayam indrajāla-pāṭalīm dyūte jayaty unmadān
paśyoddāma-kalā-vilāsa-vasatīś citraṁ hariḥ krīḍati || [bha.ra.si. 2.1.84-85]

padyāvalyām –
cūḍā-cumbita-cāru-candra-kacayaṁ cāmīkarābhāmbaram
karṇottaraṁsita-karṇikāra-kusumaṁ kandarpa-kallolitam |
vaniśī-vādāna-vāvadūka-vadanaṁ vakrī-bhavad-vikṣaṇam
bhāgyaṁ bhaṅgura-madhyamāḥ pariṇataṁ kuñjāntaram bjejire || [padyāvalī 289]

(11) **caturaḥ –**
caturo yugapad-bhūri-samādhāna-kṛd ucyate ||

yathā –
pārāvatī-viracanena gavām kalāpaṁ
gopāṅganā-gaṇam apāṅga-taraṅgitena |
mitrāṇi citratara-saṅgara-vikrameṇa
dhinvann ariṣṭa-bhayadena harir vireje || [bha.ra.si. 2.1.86-87]

(12) **sukhī –**
bhoktā ca duḥkha-gandhair apy asprṣṭas ca sukhī bhavet ||

tatra ādyo, yathā –
ratnālaṅkāra-bhāras tava dhana-damanor ājya-vṛṭtyāpy alabhyaḥ
svapne dambholi-pāṇer api duradhigamaṁ dvāri tauryatrikaṁ ca |
pārśve gaurī-gariṣṭhāḥ pracura-śāsi-kalāḥ kānta-sarvāṅga-bhājāḥ
sīmantinyas ca nityaṁ yaduvāra bhuvane kas tvad-anyo'sti bhogī ||

dvitīyo, yathā –

na hānīm na mlānīm nija-grha-kṛtya-vyasanitām
na ghoram nodghūrṇām na kila kadanam vetti kim api |
varāṅgībhīḥ sāṅgīkṛta-suhrd-anaṅgābhir abhito
harir vṛndāraṇye param anīsam uccair viharati || [bha.ra.si. 2.1.145-147]

(13) **kṛtajñah** –

kṛtajñah syād abhijño yaḥ kṛta-sevādi-karmaṇām ||

yathā **mahābhārate** –

ṛnam etat pravṛddham me hṛdayān nāpasarpati |
yad govindeti cukrośa kṛṣṇā mām dūra-vāsinam ||

yathā vā –

anugatim ati-pūrvam cintayann ṛkṣa-mauler
akuruta bahumānam śaurir ādāya kanyām |
katham api kṛtam alpaṁ vismaren naiva sādhuḥ
kim uta sa khalu sādhu-śreṇi-cūḍāgra-ratnam || [bha.ra.si. 2.1.91-93]

(14) **dakṣiṇah** —

sauśilya-saumya-carito dakṣiṇah kīrtyate budhaiḥ ||

yathā —

bhṛtyasya paśyati gurūn api nāparādhān
sevām manāg api kṛtām bahudhābhyupaiti |
āviṣkaroti piśuneṣv api nābhyasūyām
śilena nirmala-matiḥ puruṣottamo'yam || [bha.ra.si. 2.1.137-138]

(15) **prema-vaśyah** –

priyatva-mātra-vaśyo yaḥ prema-vaśyo bhaved asau ||
yathā **śrī-daśame** (10.80.19) —
sakhyuḥ priyasya viprarṣer aṅga-saṅgāti-nirvṛtaḥ |
pṛito vyamuñcad adhvindūn netrābhyām puṣkarekṣaṇaḥ ||
yathā vā tatraiva (10.9.18) —
sva-mātuḥ svinna-gātrāyā visrasta-kavara-srajaḥ |
dṛṣṭvā pariśramam kṛṣṇaḥ kṛpayāsīt sva-bandhane || [bhā.pu. 2.1.153-155]

padminyās te sumukhi parama-prema-saurabhya-pūro
dūrotsarpi mad-avadhi mudā kṛṣṇa-bhṛṅgena bheje |
ākṛānto'yam tava nava-mukhāmbhoja-mādhvika-pāna-
pratyāśābhis tad-avadhi ruvan sambhramī bambhramīti || [vi.mā. 3.52]

iti **vidagdha-mādhavīya**-padyam apy atra jñeyam |

(16) **gambhīratāmbudhir** eva gambhīrah—

durvibodhāśayo yas tu sa gambhīraḥ itīryate ||
yathā –
vṛndāvane varātiḥ stutibhir nitarām upāsyamāno'pi |
śakto na harir vidhinā ruṣtas tuṣṭo'thavā jñātum ||
yathā vā –
unmado'pi harir navya-rādhā-praṇaya-sīdhunā |
abhijñenāpi rāmeṇa lakṣito'yam avikriyaḥ || [bhā.pu. 2.1.114-116]

(17) **varīyān** —
sarveṣām ati-mukhyo yaḥ sa varīyān itīryate ||

yathā —
brahmann atra puru-dviṣā saha puraḥ pīthe niṣīda kṣaṇam
tuṣṇīm tiṣṭha surendra cāṭubhir alaṁ vārīśa dūrībhava |
ete dvāri muhuḥ katham sura-gaṇāḥ kurvanti kolāhalaṁ
hanta dvāravatī-pater avasaro nādyāpi niṣpadyate || [bhā.pu. 2.1.174-5]

(18) **kīrtimān** –
sādguṇyair nirmalaiḥ khyātaḥ kīrtimān iti kīrtyate ||

yathā –
tvad-yaśaḥ-kumuda-bandhu-kaumudī
śubhra-bhāvam abhito nayanty api |
nandanandana katham nu nirmame
kṛṣṇa-bhāva-kalilaṁ jagat-trayam ||

yathā vā **lalita-mādhava** (5.18) –
bhītā rudraṁ tyajati girijā śyāmam apreksya kaṇṭham
śubhram drṣtvā kṣipati vasaṇam vismito nīla-vāsāḥ |
kṣīraṁ matvā śrapayati yamī-nīram ābhīrikotkā
gīte dāmodara-yaśasi te vīṇayā nāradena || [bhā.pu. 2.1.158-160]

ayam api virodhāṅkāra eva | **nārī-mohana** eva (19) nārī-gaṇa-manohārī—
nārī-gaṇa-mano-hārī sundarī-vṛnda-mohanaḥ ||

yathā **śrī-daśame** (10.90.26) —
śruta-mātro'pi yaḥ strīṇām prasahyākarṣate manaḥ |
urugāyorugīto vā paśyantīnām ca kim punaḥ ||

yathā vā —
tvaṁ cumbako'si mādhava loha-mayī nūnam aṅganā-jātiḥ |
dhāvati tatas tato'sau yato yataḥ kṛḍayā bhramasi || [bhā.pu. 2.1.166-168]

dara-vicalita-bālyā vallabhā bāndhavānām
viharasi bhuvane tvaṁ patyur āmoda-pātri

ahaha paśupa-rāmā kāmino mohanatvaṃ
tvam api yad amunāntar bāḍham unmāditāsi || [vi.mā. 2.13]

iti vidagdha-mādhavīya-padyam apy atra jñeyam | dāna-keli-kaumudyām ca—
samasta-jagatībhuvāṃ mṛga-drśām abhīṣṭāśiṣaḥ
samartham abhipūraṇe kimapi dolayan dor-yugam |
asau kulaja-vallavī-madana-vedanonmādana-
vrata-praṇayinoraśā rasika-maulir udbhāsate || [dā.ke.kau. 27]

alaṅkāra-kaustubhe ca—
śravasoḥ kuvalayam akṣṇor aṅjanam uroaso mahendra-maṇi-dāma |
gokula-kula-ramaṇīnām maṇḍanam akhilam harir jayati || [a.kau. 8.43]

(20) nitya-nūtanah –
sadānubhūyamāno'pi karoty ananubhūtavat |
vismayaṃ mādhurībhir yaḥ sa prokto nitya-nūtanah ||

yathā prathame (1.11.34) —
yadyapy asau pārśva-gato raho-gatas
tathāpi tasyāṅghri-yugaṃ navam navam |
pade pede kā virameta tat-padāc
calāpi yac chrīr na jahāti karhicit ||

yathā vā lalita-mādhave (1.52) —
kulavara-tanu-dharma-grāva-vṛndāni bhindan
sumukhi niśita-dīrghāpāṅga-ṭaṅka-cchaṭābhiḥ |
yugapad ayam apūrvah kaḥ puro viśva-karmā
marakata-maṇi-lakṣair goṣṭha-kakṣām cinoti || [bha.ra.si. 2.1.184-186]

(21) atulya-saundaryānkita eva asamānordhva-rūpa-śrī-vismāpita-carācaraḥ—

yathā tṛtīye (3.2.12)—
yan martya-līlāpayikaṃ sva-yoga-
māyā-balaṃ darśayatā gṛhitam |
vismāpanaṃ svasya ca saubhagarddheḥ
paraṃ padaṃ bhūṣaṇa-bhūṣaṇāṅgam ||

śrī-daśame ca (10.29.40) —
kā sṛy aṅga te kala-padāyata-mūrcchitena
saṃmohitā'ryapadavīm na calet trilokyām |
trailokya-saubhagam idaṃ ca nirīkṣya rūpaṃ
yad go-dvijā-druma-mṛgān pulakāny abibhrat ||

yathā vā, lalita-mādhave (8.34) —
aparikalita-pūrvah kaś camatkāra-kārī

sphurati mama garīyān eṣa mādhyā-pūrah |
ayam aham api hanta prekṣya yaṁ lubdha-cetāḥ
sarabhasam upabhoktum kāmāye rādhikeva || [bha.ra.si. 2.1.215-217]

vidagdha-mādhava ca—

vahantī mañjiṣṭhāruṇita-tanu-sūtrojjvala-rucīn
nakhānkān khelormi-skhalita-śikhi-pakṣāvalir iyam |
sphuran-muktā-tulyair alaghu-ghana-gharmāmbubhir alam
samṛddha me medham madhumathana-mūrtir madayati || [bha.ra.si. 7.47]

lalita-mādhava evānyad api—

udgīrṇādbhuta-mādhurī-parimalasyābhīra-līlasya me
dvaitaṁ hanta samikṣayan muhur asau citriyate cāraṇaḥ
cetāḥ keli-kutūhalottaralitaṁ satyaṁ sakhe māmakaṁ
yasya prekṣya svarūpatāṁ vraja-vadhū-sārūpyam anvicchati || [la.mā. 4.19]

(22) **atulya-preṣṭhānkita** eva atulya-madhura-prema-maṇḍita-priya-maṇḍalaḥ—

yathā **śrī-daśame** (10.31.15) —
aṭati yad bhavān ahni kānanaṁ
truṭir yugāyate tvāṁ apaśyatām |
kuṭila-kuntalaṁ śrī-mukhaṁ ca te
jaḍa udikṣitāṁ pakṣma-kṛt dṛśām ||
yathā vā —
brahma-rātri-tatir apy agha-śatro
sā kṣaṇārdhavad agāt tava saṅge |
hā kṣaṇārdham api vallavikānām
brahma-rātri-tativad virāhe'bhūt || [bha.ra.si. 2.1.211-212]

vidagdha-mādhava ca—

pīḍābhir nava-kāla-kūṭa-kaṭutā-garvasya nirvāsano
nisyandena mudāṁ sudhā-madhurimāhaṅkāra-saṅkocanaḥ
premā sundari nanda-nandana-paro jāgarti yasyāntare
jñāyante sphuṭam asya vakra-madhurās tenaiva vikrāntayaḥ || [vi.mā. 2.19]

padyāvalyām ca—

dhairyaṁ nāma-parigrahe'pi jaghane yady aṁśukālambanaṁ
gopīnām ca vivecanaṁ nidhuvanārambhe raho-mārgaṇam |
sādhvī-sac-caritaṁ vilāsa-viratau patyur grhānveṣaṇam
tat tad raurava-rakṣaṇam muraripor vaiṁśī-ravāpekṣaṇam || [padyā. 154]

tatraiva—

vilokya kṛṣṇam vraja-vāma-netrāḥ
sarvendriyāṇām nayanatvam eva |
ākarnya tad-veṇu-nināda-bhaṅgim
aicchan punas tāḥ śravaṇatvam eva || [padyā. 155]

tatraiva—

murāriṃ paśyantyāḥ sakhi sakalam aṅgam na nayanam
kṛtaṃ yac chr̥ṇvantyāḥ hari-guṇa-gaṇam śrotra-nicitam |
samaṃ tenālāpaṃ sapadi racayantyā mukham ayaṃ
vidhātur naivāyaṃ ghaṭan-paripāṭi-madhurimā || [padyā. 235]

tatraiva **amarau** ca—

na jāne sammukhāyāte
priyāṇi vadati priye |
prayānti mama gātrāṇi
śrotratām kim u netratām || [padyā. 234, amaru 64]

(24) **atulya-vaṃśi-svanāṅkita** eva trijagan-mānasākārṣi-muralī-kala-kūjitaḥ |

yathā **śrī-daśame** (10.33.15) –
savanaśas tad-upadhārya sureśāḥ
śakra-śarva-parameṣṭhi-purogāḥ |
kavaya ānata-kandhara-cittāḥ
kaśmalaṃ yayur aniścita-tattvāḥ ||213||
yathā vā **vidagdha-mādhava** (1.26) —
rundhann ambu-bhṛtaś camatkṛti-param kurvan muhus tumburum
dhyānād antarayan sanandana-mukhān vismerayan vedhasam |
autsukyāvalibhir balim caṭulayan bhogīndram āghūrṇayan
bhindann aṇḍa-kaṭāha-bhittim abhito babhrāma vaṃśi-dhvaniḥ ||
[bha.ra.si. 2.1.213-4]

govinda-virudāvalau—

tava muralī-dhvanir amari
kāmbudhi-vṛddhi-śubhrāmśuḥ |
acaṭula-gokula-kulajā
dhariyāmbudhi-pāna-kumbhajo jayati || [go.vi. 4]

tatraiva—

buddhīnām parimohanaḥ kila hriyām uccāṭanaḥ stambhano
dharmodagra-bhiyām manaḥ-karaṭinām vaśyatva-niṣpādanaḥ |
kālinīd-kalahansa hanta vapuṣām ākarṣaṇaḥ subhruvām
jīyād vaiṇava-pāncama-dhvani-mayo mantrādhirājaḥ stavaḥ || [go.vi. 12]

tatraiva—

raṇati hare tava veṇau
nāryo danujās ca kampitāḥ khinnāḥ |
vanam anapekṣita-dayitāḥ
kara-bālān projjhya dhāvanti || [go.vi. 20]

tatraiva—

sambhrāntaiḥ saṣaḍaṅga-pātam abhito vedair mudā vanditā
sīmantopari gauravād upaniṣad-devībhir apy arpitā |
ānamraṃ praṇavena ca praṇayato hr̥ṣṭātmanābhiṣṭutā
mṛdvī te muralī-rutir muraripo śarmāṇi nirmātu naḥ || [go.vi. 37]

tatraiva—

tava kṛṣṇa keli-murali

hitam ahitam ca sphuṭam vimohayati |
ekam sudhormi-suhṛdā
viṣa-viṣameṇāparam dhvaninā || [go.vi. 38]

evam pūrvam **rasāmṛta**-dhr̥ta-guṇānām madhye pañcaviṁśati-guṇā atra likhitāḥ, kintu ādi-
grahaṇād anye'pi tatra dhṛtāḥ katicid guṇā likhyante | tatra

(1) **tejasā yutaḥ**—

tejo dhāma prabhāvaś cety ucyate dvividham budhaiḥ ||
tatra dhāma – dīpti-rāśir bhaved dhāma ||
yathā –
ambara-maṇi-nikurambaṁ viḍambayann api marīci-kulaiḥ |
hari-vakṣasi ruci-niviḍe maṇirād ayam uḍur iva sphurati || [bha.ra.si. 2.1.55-57]

alankāra-kaustubhe (5.3)

ālokaḥ sakhi loka-locana-mudām udrekam udbhāvayan
soma-stoma-nidāgha-dhāma-nivaha-pradyota-sadyo-haraḥ |
meghe māghavane maṇāv api ghr̥ṇā-nirvāhako nīlimā
sāmānādhikaraṇām atra kim aho citram tamas tejasoḥ ||3||

lalita-mādhava (5.22)—

jīyād uccair akhila-taruṇī-maṇḍalākṛṣṭi-vidyā-
vaidagdhinām nidhir anavahir yādavāmbhodhi-candraḥ |
saṁgrāmāntaḥpura-bhuvi puro hanta yaṁ prekṣya dūrād
astriloko'py atanu-cakitaḥ strī-svarūpaṁ bibharti ||

(2) **vividhādbhuta-bhāṣāvit** –

vividhādbhuta-bhāṣāvit sa prokto yas tu kovidaḥ |
nānā-deśyāsu bhāṣāsu saṁskṛte prakṛteṣu ca ||
yathā –
vraja-yuvatiṣu śauriḥ śaurasenīm surendre
praṇata-śirasi saurīm bhāratīm ātanoti |
ahaha paśuṣu kīreṣv apy apabhraṁsa-rūpām
katham ajani vidagdhaḥ sarva-bhāṣāvaliṣu || [bha.ra.si. 2.1.65-66]

(3) **dakṣaḥ** –

duṣkare kṣipra-kārī yas taṁ dakṣam paricakṣate ||88||
yathā **śrī-daśame** (10.59.17) —
yāni yodhaiḥ prayuktāni
śastrāstrāṇi kurūdvaha |
haris tāny acchinat tikṣṇaiḥ
śarair ekaika-śastribhiḥ ||89||
yathā vā –
aghahara kuru yugmībhūya nṛtyam mayaiva
tvam iti nikhila-gopī-prārthanā-pūrti-kāmaḥ |

atanuta gati-lilā-lāghavormim tathāsau
dadṛśur adhikam etās taṁ yathā sva-sva-pārśve || [bha.ra.si. 2.1.88-90]

(4) **deśa-kāla-supātrajñah** –

deśa-kāla-supātrajñas tat-tad-yogya-kriyā-kṛtiḥ ||
yathā –
śaraj-jyotsnā-tulyaḥ katham api paro nāsti samayas
trilokyām ākrīdaḥ kvacid api na vṛndāvana-samaḥ |
na kāpy ambhojākṣī vraja-yuvati-kalpeti vimṛśan
mano me sotkaṅṭham muhur ajani rāsotsava-rase || [bha.ra.si. 2.1.98-99]

(5) **tatra śobhā** –

nīce dayādhike spardhā śauryotsāhau ca dakṣatā |
satyaṁ ca vyaktim āyāti yatra śobhetai tām viduḥ ||
yathā –
svarga-dhvaṁsam vidhitsuṣṭu vraja-bhuvi kadanam suṣṭhu vīkṣyātivrṣṭyā
nīcān ālocya paścān namuci-ripu-mukhānūḍha-kāruṇya-vīciḥ |
aprekṣya svena tulyam kam api nija-ruṣām atra paryāpti-pātram
bandhūn ānandayīṣyann udaharatu hariḥ satya-sandho mahādrim ||
[bha.ra.si. 2.1.253-4]

(6) **atha vilāsaḥ** –

vṛṣabhasyeva gambhīrā gatir dhīram ca vīkṣaṇam |
sa-smitam ca vaco yatra sa vilāsa itīryate ||
yathā –
malla-śreṇyām avinayavatīm mantharām nyasya dṛṣṭim
vyādhunvāno dvipa iva bhuvam vikramāḍambareṇa |
vāg-ārambhe smita-parimalaiḥ kṣālayan mañca-kakṣām
tuṅge raṅga-sthala-parisare sārasākṣaḥ sasāra || [bha.ra.si. 2.1.255-6]

(7) **mādhuryam** –

tan mādhuryam bhaved yatra ceṣṭādeḥ spṛhaṇīyatā ||
yathā –
varām adhyāsīnas tata-bhuvam avaṣṭambha-rucibhiḥ
kadambaiḥ prālambam pravalita-vilambam viracayan |
prapannāyām agre mihira-duhitus tīrtha-padaḍvīm
kuraṅgī-netrāyām madhu-ripur apāṅgam vikirati || [bha.ra.si. 2.1.257-8]

(8) **lalitam** –

śṛṅgāra-pracurā ceṣṭā yatra taṁ lalitam viduḥ ||
yathā—
vidhatte rādhāyāḥ kuca-mukulayoḥ keli-makarīm
kareṇa vyagrātmā sarabhasam asavyena rasikaḥ |
ariṣṭe sāṭopam kaṭu ruvati savyena vihasann
udañcad-romāñcam racayati ca kṛṣṇaḥ parikaram || [bha.ra.si. 2.1.267-8] ||6-9||

—o)0(o—

|| 1.10 ||

**pūrvokta-dhīroddāttādi-catur-bhedasya tasya tu |
patiś copapatiś ceti prabhedāv iha viśrutau ||10||**

śrī-jīvaḥ : pūrvokta-dhīroddātetī | tathā hi—

gambhīro vinayī kṣantā karuṇaḥ sudṛḍha-vrataḥ |
akathano gūḍha-garvo dhīrodāttaḥ susattva-bhṛt || [bha.ra.si. 2.1.226]
vidagdho nava-tāruṇyaḥ parihāsa-viśāradaḥ |
niścinto dhīra-lalitaḥ syāt prāyaḥ preyasī-vaśaḥ || [bha.ra.si. 2.1.230]
śama-prakṛtikaḥ kleśa-sahanaś ca vivecakaḥ |
vinayādi-guṇopeto dhīra-śānta udīryate || [bha.ra.si. 2.1.233]
mātsaryavān ahaṅkāri māyāvī roṣaṇaś calaḥ |
vikatthanaś ca vidvadbhir dhīroddhata udāhṛtaḥ || [bha.ra.si. 2.1.236] iti |

patiś copapatiś ceti | patiḥ pura-vanitānām | dvitīyo vraja-vanitānām | vaksyate hi svayam
eva—

laghutvam atra yat proktaṁ tat tu prakṛta-nāyake |
na kṣṣṇe rasa-niryāsa-svādārtham avatārini || [u.nī. 1.21] iti |

prācām matenāpi saṅgamayisyate—

neṣṭā yad aṅgini rase kavibhir parodhā
tad gokulāmbujadṛśām kulam antarena |
āśāmsayā rasavidher avatāritānām
kaṁsāriṇā rasikamaṇḍalaśekharena || [u.nī. 5.3] iti |

kim ca yad idaṁ skanda-purāṇam upalakṣyāgama-pramāṇena lakṣyate—

vṛndārāṇye viharatā sadā rāsādi-vibhramaiḥ |
hariṇā vraja-devīnām viraho'sti na karhicit || [u.nī. 15.186] iti |

atra ca anādita eva tāsām kṣṣṇena sambandhaḥ kadācid api nānyeneti pratipadyate dūratas
tāvāt paty-antaram | yenāsu tasyaupapatyam sambhāvyaṁ | tathāpy avatāra-līlām adhikṛtya
kṛte'tra granthe śrī-rādhādiṣu tad evopakramya vaktavyam iti yuktam eva pati-
pratiyogitvenopapatiś cety atidiśyate ||10||

viśvanāthaḥ: atra rase ālambanasya nāyakasyāsyā kiyanto bhedā ity apekṣāyām āha
pūrvokteti | pūrvoktā dhīrodāttādayaś catvāro bhedā yasya sa tasya śrī-kṛṣṇasya iha rase ptaś
ca upapatiś ca prabhedau ||10||

viṣṇudāsaḥ: atha prakṛtam anusarāmaḥ | pūrvokteti | pūrvam tatraiva—

sa punaś caturvidhaḥ syād dhīrodāttāś ca dhīra-laliṭaś ca |
dhīra-prasānta-nāmā tathaiva dhīrodhattaḥ kathitaḥ ||
bahavidha-guṇa-kriyāṇām āspada-bhūtasya padmanābhasya |
tat-tal-līlā-bhedād virudhyate na hi caturvidhatā || [bha.ra.si. 2.1.224-225]

ity uktasya caturbhedasya viśrutau khyātau iha madhura-rase ||10||

—o)0(o—

|| 1.11-12 ||

tatra patiḥ—

uktaḥ patiḥ sa kanyāyā yaḥ pāṇi-grāhako bhavet ||11||

yathā—

rukmiṇam yudhi vijitya rukmiṇīm
dvārakām upagamayya vikramī |
utsavocchalita-paura-maṇḍalaḥ
puṇḍarīka-nayanaḥ kare'grahīt ||12||

śrī-jīvaḥ : na kim api ||11-12||

viśvanāthaḥ: patitvam pura-sundarīṣu | viprāgni-sākṣikam prasiddham iti prathamam tatraiva
udāharati ruktmiṇam iti | padya-dvayam draupadīm prati subhadrā-sakhyāḥ kasyāścid uktiḥ
||11-12||

viṣṇudāsaḥ: rukmiṇam iti | śrī-rukmiṇī-haraṇa-vārtām sāmānyato loka-ravaiḥ śrutvā śrī-
yudhiṣṭhireṇa preṣitasya punas tatritya-niścaya-tattvam jñātvā gatasya vārtā-harasya tam prati
nivedanam [utsavenocchalitā ānandenotpullāḥ pauraḥ | [te tad-rājāḥ](#) [Pāṇ 4.1.174] ity aṇ |
purānām rājānas teṣām maṇḍalaḥ samūho yasmāt | atra padye dhīroddhata-dhīrodāttāv
udāhṛtau | atra yudhi vijityeti ca pada-dvayena dhīroddhata-nāyakasya sarva eva guṇāḥ
kathitaḥ | tān vinā jayāder asambhavāt | atra sapatna-jayo na bhavatu, mamaiva bhavatu iti
sprḥayā mātsaryam | ahaṅkāraś cānenaiva jñeyaḥ | tam vinā yuddhe pravartanādy-asambhavāc
ca |

patyur balaṁ śarāsāraiś channaṁ vikṣya su-madhyamā |
sa-vrīḍam aikṣat tad-vaktraṁ bhaya-vihvala-locanā || [bhā.pu. 10.54.4]

iti śrī-bhāgavata-rītyā śrī-rukmiṇyā bhaya-cakita-ramya-mukha-didr̥kṣayā prathamam tāvāt samyak sva-śakty-aprakāṭanād ātmano'vadhyo'pi tasmin khaḍgam ḡhītvā tad-vadhopakramāc ca māyāvītvam | vikramīti viśeṣaṇena roṣa-cāñcalyātma-ślāghanāni ca vyaktāni | dvārakām upagamayya kare'grahīd ity ādinā dhīrodāttasya guṇāḥ sūcitāḥ | tatra dvāraḱeti sapatnānām nirjayatvāt tatraiva kutrāpi deṣe pāṇi-grahaṇasya sambhave'pi yad dvārakānayanam pitrāder apekṣayeti vinayaḥ | vijitveti na tu ghātayitveti vadhyasya paramāparādhino'pi rukmiṇo vadhād uparamāt kṣantṛtvam karuṇatvam coktam | tatra rukmiṇi kṣamā, rukmiṇyām tu dayā |

dr̥ṣtvā bhrātr̥-vadhodyogam rukmiṇi bhaya-vihvalā |
patitvā pādayor bhartur uvāca karuṇam satī ||
yogeśvarāprameyātman deva-deva jagat-pate |
hantum nārhasi kalyāṇa bhrātaram me mahā-bhuja ||
tayā paritrāsa-vikampitāṅgayā
śucāvaśuṣyan-mukha-ruddha-kaṇṭhayā |
kāṭarya-visraṁsita-hema-mālayā
ḡhīta-pādaḥ karuṇo nyavartata || [bhā.pu. 10.54.32-34]

iti śrī-bhāgavata-padya-traye tasyāḥ sa-vaiklavya-vacanāt śrī-kṛṣṇasya ca tato nivṛttitvāc ca |

tām ānayaṣya unmathya rājanyāpasadān mṛdhe |
mat-parām anavadyāṅgīm edhaso 'gni-śikhām iva || [bhā.pu. 10.53.3]

iti śrī-bhāgavatānusāreṇa satya-pratijñatvāt sudṛḍha-vratatvam | svayam etāvān mahā-mahimo'pi tatrātma-ślāghā-rāhityād akatthanatvam | nija-vidhīsitasya karmaṇaḥ svīyair apy atarkaṇād gāmbhīryam susattva-bhṛttvam suṣṭhu balavattvam | tat tu spaṣṭam eva paraḥ-parārdhānām mahā-balinām jarāsandhādīnām rājñām samyak parābhavādi-vidhānāt | aparimita-nānā-vidha-śakty-ātmakasya svasya teṣu teṣv atinikṛṣṭeṣu manasy avastu-buddhyā ḡḍha-garvataṁ suvyaktam iti ||12||

—o)0(o—

|| 1.13 ||

yathā vā—

kalita-yugala-bhāvaḥ kvāpi vaidarbhya-putryā
makha-bhuvi kṛta-dīkṣo dakṣiṇārthān dadānaḥ |
viharati harir uccaiḥ satyayā dīyamānaḥ
kvacid alam alasāṅgaḥ puṇyake nāradāya ||13||

śrī-jīvaḥ : puṇyake śrī-hari-vamśokta-tan-nāma-vrate | kathā tu tatraiva jñeyā | alasāṅgo bhāva-viśeṣa-pāravaśyāt ||13||

viśvanāthaḥ: atra patitva-mātram vyaktam, na tu madhura-rasa ity aparitūṣyann āha makha-
bhuvi kṛta-dīkṣa ity ādinā guru-viprāgni-mantra-dharmāgni-sākṣikam rukmiṇy-ādiṣv eva
sarvathāsyā patitvam iti vyañjitam | tatrāpi satyayā dīyamāna iti satyabhāmāyāḥ
saubhāgyādhikyam madīyatāmaya-snehavatyā tayā tasyā vaśikārāt | puṇyake śrī-hari-
vaṁśokta-tan-nāma-vrate | kathā tu tatraiva jñeyā | alasāṅga itisambhoga-śṛṅgāro vyañjitaḥ |
tvam mām brāhmaṇāya dāsyasīti adhunā tu mayā saha kṣaṇam rahati rameti tat-prārthanā-
haṭhāt sa tayā niṣpādito jñeyaḥ ||13||

viṣṇudāsaḥ: pūrva-padye dhīrodātta-dhīroddhatāv udāhṛtya samprati dhīra-śānta-dhīra-
lalītau darśayati yathā veti | kaliteti antarikṣa-cāriṇām kaver uktir vā | vaidarbha-putryā
rukmiṇyā saha kalitaḥ svikṛto yugala-bhāvo yugalatvam yena, makha-karmaṇi tad-rūpatva-
vidhānāt | puṇyake tan-nāma-vrata-viṣaye | atra pūrvārdhe makhādi-kartṛtvād dhīra-
śāntatvam parārdhe preyasī-vaśatvādinā dhīra-lalitavm kṣṇasya vyaktam eva ||13||

—o)0(o—

|| 1.14 ||

yathā vā (bhā.pu. 10.22.44)—

**kātyāyani mahā-māye mahāyoginy adhīsvari |
nanda-gopa-sutam devi patim me kuru te namaḥ ||14||**

śrī-jīvaḥ : avatāra-lilāyām api kāsucid vraja-kumārīṣu vyakta-pati-bhāvatvam darśayati yathā
vā kātyāyanīti | kiyatīnām api tad-bhāva-yogyānām gokula-kumārīnām madhye yāḥ kāścid
evam saṅkalpam ācerus tās eva tāsām eva na tv anyāsām gṛha-sthitānām patibhāvo harāv
abhūd ity evārthaḥ | **yātābalā vrajam siddhā mayemā raṁsyatha kṣapāḥ** [bhā.pu. 10.22.27] ity
anena tāsām sarvāsām eva siddha-manorathatvam svayam eva śrī-kṣṇena svikṛtam | vakṣyate
ca – **anūdhāḥ kanyakāḥ proktāḥ** [u.nī. 3.34] ity ādy-ante **tatra durgā-vrata-parāḥ kanyā
dhanyādayo matāḥ** [u.nī. 3.35] iti | **gāndharva-rītyā svikārāt svīyātvam iha vastutaḥ** [u.nī.
3.16] iti ca ||14||

viśvanāthaḥ: prasiddham patitvam udāhṛtya praccahna-patitvam āha yathā veti | tās eva
madhye kiyatīnām pati-bhāvaḥ, na tu sarvāsām kanyānām | vakṣyamāṇa-prakāreṇa
dhanyādinām tāsām tūpapati-bhāva evābhūd iti bhāvaḥ | etad dvaividhyam tāsām kātyāyani
mahāmāye iti mantrārthasya dvaividhya-sambhavād avagamyate | sa cārthaḥ ca yathā—he
kātyāyani! nanda-gopa-sutam me patim kuru | nanu kurv ity anena mayy eva kim iti tatra
svātantryam arpyate ? aham tu tat-pitarau tad-artham prerayīṣyāmi mātaram | tasmāt kārayeti
vā dehīti tā prayujyatām ity āśāṅkyā sa-vaiklavyam āha he mahā-yoginīti | tena saha yogas
tvayaiva śīghram sampādyāḥ | na tu pitṛādi-vyavadhānopadraveṇa | kāla-vilambasyāsahatvād
iti bhāvaḥ | adhīsvarīti | tatra tava kim apy āśakyam nāstīti bhāvaḥ | kim ca he mahāmāye iti
māyayā mat-pitarau tathā mohaya yathā kadācid api gopāntareṇa mad-vivāhas tābhyām na
bhāvyaite | śrī-kṣṇāṅga-saṅga-rahasyam ca jñātum na śakyate iti kiyatībhīr mṛdvībhīḥ

parodhānām śrī-rādhā-candrāvalīnām śrī-kābhisārādau pati-śvaśrū-nanāndrādi-yantraṇām
ālaksya gopāntareṇa sva-vivāham anicchantībhiḥ śrī-kṛṣṇābhisārādau śrī-kṛṣṇa eva
patibhāvaṁ niśinvantībhir devī-pūjā-kāle sva-sva-manasy upasthāpita iti tāsu śrī-kṛṣṇasya
patitvam eva | tathā nanda-gopa-sutaṁ me devī patim kuru | divyati devayatīti vā devī |
grahādītvaṅ niniḥ | devī cāsau patīś ceti taṁ kriḍā-prayojanakam patim kuru | na tu
dharmataḥ patim ity arthaḥ |

śrī-kṛṣṇasya sampraty anupanītatvena vivāhāyogyatvāt paramotkaṇṭhāvatībhir asmābhiḥ kāla-
vilambanasyāsahatvāc ceti bhāvaḥ | he mahā-māye ! he mahā-yogini iti pitṛbhyām
gopāntareṇa sahāgāmini kāle mad-vivāhe niśpādite'pi tān paty-ādīn mohayitvā tat-sparśāt
samrakṣya śrī-kṛṣṇena sahaivāham tvayaiva yojayitavyā | tataś ca vivoḍhā me patim-manyā
eva bhaviṣyati | śrī-kṛṣṇa eva patir iti na kadācit kṣitir ity arthaḥ tu aparābhiḥ prakharābhiḥ
śrī-rādhādi-paroḍhā-gaṇa-saṅginībhiḥ śrī-kṛṣṇāṅga-saṅga-mātra-tātparyavatībhiḥ kanyābhiḥ
sva-sva-manasy udbhāvita iti tāsu śrī-kṛṣṇasyopapatitvam eveti vivecanīyam | kim cāyam
evārtho bhagavato'py abhipreta ity avagamyate | tatra vratānte [yātābalā vrajam siddhā](#) ity
anantaram [bhaviṣyāmi patir hi vaḥ](#) ity anuktvā [mayemā raṁsyatha kṣapāḥ](#) | [yad uddīśya](#)
[vratam idaṁ cerur āryārcanam satīḥ](#) [bhā.pu. 10.22.27] ity ukteḥ ||14||

viṣṇudāsaḥ: *na kim api* ||14||

—o)0(o—

|| 1.15-16 ||

iti saṅkalpam ācerur yā gokula-kumārikāḥ |
tāsv eva kiyatīnām tu pati-bhāvo harāv abhūt ||15||
mūla-mādhava-māhātmye śrūyate tata eva hi |
rukmiṇy-udvāhataḥ pūrvam tāsām pariṇayotsavaḥ ||16||

śrī-jīvaḥ : na kevalam pati-bhāva eva kim tarhi vivāho'pi jāta ity āha—mūleti | śrūyate iti
paramparayaiva śravaṇam jñāpyate na tu sākṣād iti | tad etac ca mā bhūn nāma siddhā iti
svikāra-maya-gāndharva-vivāhena śrīman-nanda-gopa-suta-rūpa-pati-prāpti-
saṅkalpasyātraiva siddhatvād iti bhāvaḥ ||16||

viśvanāthaḥ: kiyatīnām madhye yā iti saṅkalpam āceruḥ tāsv eva tāsām eva pati-bhāvo'bhūd
iti vyākhyāne pāṭha-kramollaṅghanam kiyatīnām ity asya vaiarthyaṁ ṣaṣṭhy-arthe saptamyās
cāsiddher iti doṣa-trayam | tathāgre—yās ca gokula-kanyāsu pati-bhāva-ratā harau ity umā-
vrata-phalam [picchāvataṁsī patīḥ](#) ity ādinā svakīyā-prakarāṇe umā-vrata-parā yuktāḥ | atha
parakīyā iti parakīyādhikāre | tatra durgā-vrata-parāḥ parā eva kanyā dhanyādayo matā iti tad-
vrata-parā eva kāścit parakīyā apy uktā iti kātyāyanī-vrata-parāṇām dvaividhyam avaśyam eva
vyākhyeyam | tatra [durgā-vrata-parāḥ kanyā dhanyādayaḥ](#) ity etat padyam vyākhyayā
svakīyāsv eva prakṣeptavyam iti cet svakīyātvasya paunaruktyam parakīyā-prakarāṇe tat-
pāṭhasya vaiarthyaṁ syād ity anusandheyam ||15|| śrūyate loka-paramparayā, na tu tat-
pramāṇa-vacanam kvāpi prāpyata iti bhāvaḥ ||16||

viṣṇudāsaḥ: na kim api ||15-16||

—o)0(o—

|| 1.17-18 ||

athopapatih—

rāgeṇollaṅghayan dharmam parakīyā-balārthinā |
tadiya-prema-vasatir budhair upapatih smṛtaḥ ||17||

yathā **padyāvalyām** (205)—

samketikṛta-kokilādi-ninadam kamsa-dviṣaḥ kurvato
dvāronmocana-lola-śaṅkha-valaya-kvāṇam muhuḥ śṛṅvataḥ |
keyam keyam iti pragalbha-jaratī-vākyena dūnātmano
rādhā-prāṅgaṇa-koṇa-koli-viṭapi-kroḍe gatā śarvarī ||18||

śrī-jīvaḥ : rāgeṇollaṅghayan dharmam iti | sādharmaṇasyopapater lakṣaṇam atra yal likhitam tat
khalu kṛṣṇe tal-lakṣaṇasyavāstavatvābhāvāt tatrātideśa eva yujyata iti vivakṣayā svajana-
prema-vaśāvatāra-lilāveśena nitya-lilām anusandhānasya tasya tāsām ca tādr̥śinām lilā-śaktir
māyayaiva rasa-viśeṣa-paripoṣāya tāsu parakīyātvaṁ pratyāyayya tatraupapatyaṁ
pratyāyitavatīti | dr̥śyate ca tādr̥śa-lilāveśena tasya kvacid ananusandhānam—

ity uktvādri-darī-kuñja-gahvareṣv ātma-vatsakān |
vicinvan bhagavān kṛṣṇaḥ sa-pāṇi-kavalo yayau || [10.13.14] ity ādiṣu ||17||

atha yat **padyāvali**-saṅgrhītam saṅketī-kṛtety ādikam kasyacit kaveḥ padyam udāhṛtam | tat
khalu tādr̥g aupapatya-rīti-pratyāyanāyotprekṣā-mātram |

tata ārabhya nandasya vrajaḥ sarva-samṛddhimān |
harer nivāsātma-guṇai ramākṛīdam abhūn nṛpa || [bhā.pu. 10.5.18]

iti sarva-samṛddhitām sarveṣām eva vraja-janānām tādr̥śa-daridra-grhasthatā-
vyañjanānupatteḥ | grantha-kṛdbhir apīdam pūrva-granthe śrī-bilvamaṅgala-vacanam atra
pramāṇitam asti—

cintāmaṇiś caraṇa-bhūṣaṇam aṅganānām
śṛṅgāra-puṣpa-taravas taravaḥ surāṇām |
vṛndāvane vraja-dhanam nanu kāma-dhenu-
vṛndāni ceti sukha-sindhur aho vibhūtiḥ || [bha.ra.si. 2.1.173] iti |

vakṣyate ca—

tatrāpi sarvathā śreṣṭhe rādhā-candrāvalīty ubhe |
yūthayos tu yayoh santi koṭi-saṅkhyā mṛgīdṛṣaḥ || [u.nī. 4.1] iti ||18||

viśvanāthaḥ: parakīyā abalā evārthaḥ prayojanam tadvatā rāgeṇa dharmam utkarṣam buddhi-
pūrvakam eva laṅghayan | tadiyasya parkīyābalā-sambandhinaḥ premṇo vasatir vāsa-sthānam
iti viśeṣaṇābhyām premṇaḥ paramparā-viśayāśrayatvaṁ vyaktam ||17||

saṅketīkṛtyeti | paurṇamāsīm prati vṛndā-vacanam | tatra saṅketīkṛeti | dvāronmocanety
ābhyām dvayor apy autkaṅthyenonnidratvaṁ pracchanna-kāmukatvaṁ ca | tatrāpi prathama-
viśeṣaṇena śrī-rādhāyā harṣotkarṣaḥ | dvtiyena śrī-kṛṣṇasya | punaś ca keyam keyam ity
anena harṣa-praśama-saṅkodayo dvayor eva | tataś ca mitho durlabhatā bahu vāryate iti
tābhyām ca vivādotkaṅthya-cāpalyānyativardhitāni | muhur iti katpaya-kṣaṇānantaram punar
api kokilādi-ninada-dvāronmoca-jarati-vākyāni tathā tathā bhāva-varadhakānīti jñeyāni |
śarvarī rātrir gatā tathāiva vyatītety ato mayāsyā divase śīghram eva kuñja-grhe saṅgamitau
tau samprati kṛīdata iti dyotitasya sambhoga-śṛṅgārasya paramotkarṣaḥ pratiṣṭhitaḥ |
aupapatya-ghaṭita-bahu-vāryatvādi-garbheṇa naktantana-vipralambhenātīpoṣaṇāt ||18||

viśṇudāsaḥ: athopapatir iti tadiyānām parakīyābalānām premṇo vasatir āśrayaḥ ||17||
saṅketīkṛteti śrī-rādhā-sakhī kāñcin-nija-priya-sakhīm prati kṛṣṇa-rādhayor niśāgatam
pāraśyaja-caritam rahasy āha | kolir badarīti | **karkadnhur badarī koliḥ kolaṁ kuvala-
phenile** ity **amara-kośāt** ||18||

—o)0(o—

|| 1.19-20 ||

atraiva paramotkarṣaḥ śṛṅgārasya pratiṣṭhitaḥ ||19||

tathā ca **muniḥ**—

**bahu vāryate khalu yatra pracchanna-kāmukatvaṁ ca |
yā ca mitho durlabhatā sā manmathasya paramā ratiḥ ||20||**

śrī-jīvaḥ : atraiveti | śrī-kṛṣṇena saha vraja-sundarīnām īdṛśa-līlā-viśeṣa eva śṛṅgārasya
paramotkarṣa ity arthaḥ | katham ? tatrāha—tathā ca munir iti | munir bhārataḥ | kim āha
munis tatrāha—bahu vāryate iti | yato rateḥ sakāśān mithunām bahu nivāryate, yatra ratau
mithunasya sambandhinī ratiḥ paramā matā | ayaṁ tu grantha-kṛtām bhāvaḥ—sa hi
vāryamānatvādi-sad-bhāvena rasotkarṣam sthāpayati tac cātrāpi—**tā vāryamānāḥ patibhiḥ** ity
ādinā spaṣṭam evāstīti tan-mate'py asty atra rasotkarṣa ity ||19-20||

viśvanāthaḥ: atraiva aupapattya eva | na tu dāmpatya evety arthaḥ | pratiṣṭhitaḥ pratiṣṭhām
prāptaḥ | atra prathamam sarva-mūla-bhūtam sarvopajīvyam muni-vacanam eva
pramāṇayati—tathā ca munir iti | munir bhārataḥ | bahu vāryate yato rater hetoḥ | bahu-
vāraṇam lokato dharmataś cety arthaḥ | yatra ratau satyām pracchanna-kāmukatvaṁ yā ca

ratir mitho durlabhatā-mayī saiva manmatha-sambandhinī ratiḥ paramā utkr̥ṣṭā | aparā apakr̥ṣṭety arthaḥ ||19-20||

viṣṇudāsaḥ: atraiva upapatāv eva | tad eva pramāṇayati bharata-muni-vākyena bahu vāryata iti | yato rater hetoḥ | yatra ratau, yā ca mitho'nyonyam darśana-sparśana-sambhāṣaṇādīnām durlabhatā | sā manmathasya kāmasya paramā śreṣṭhā | parā mā śobhā yasyāḥ sā parama-śobheti vā | ratī ramaṇam krīḍā vā ||19-20||

—o)0(o—

|| 1.21 ||

laghutvam atra yat proktaṁ tat tu prakṛta-nāyake |
na kṛṣṇe rasa-niryāsa-svādārtham avatāriṇi ||21||

śrī-jīvaḥ: tatrāśaṅkya samādadhāti laghutvam iti padyena | tatrāśaṅkānuvādo laghutvam atra yat proktaṁ iti | nanu

śṛṅgam hi manmathodbhedas tad-āgamana-hetukaḥ |
uttama-prakṛti-prāyo rasaḥ śṛṅgāra iṣyate ||

ity anarvācīna-niruktau uttama-prakṛti-prāyaḥ ity ukte kajjalām śuci-paryāye rase'simn adharma-mayam aupapatyam aṅgatvāya nocitaḥ | jāraḥ pāpa-patiḥ samau iti trikāṇḍa-śeṣādi-darśanena nāmāpi tasya nindā-garbhā eva labhyate | nāṭyālaṅkāra-śāstrayos tu tasya nyak-kāraś ca śrūyate | yad uktaṁ tat-tan-mataṁ saṅgr̥hya sāhitya-darpaṇe [3.263-4]–

upanāyaka-samsthāyām muni-guru-patnī-gatāyām ca |
bahu-nāyaka-viṣayāyām ratau tathānubhaya-niṣṭhāyām ||
pratināyaka-niṣṭhatve tadvad adhama-pātra-tiryag-ādi-gate |
śṛṅgāre'anucityam raudre gurv-ādi-gata-kope || iti |

yat tu kutrāpy aupapatya-varṇanam dṛśyate, tat khalu neṣṭā yad aṅgini rase kavibhiḥ paroḍhā iti darśayiṣyamāṇa-vṛddha-mata-pramāṇyenāṅgini rase tu na syāt, kintv aṅge rase sopahāsam eveti gamyate tat-pakṣam puṣṇatā svayam śrī-kṛṣṇena ca –

asvargyam ayaśasyam ca kṛcchram bhayāvaham |
jugupsitam ca sarvatra aupapatyam kula-striyāḥ || [bhā.pu. 10.29.26]

ity anena jugupsitvatva-paryastā doṣā uktāḥ | śrī-vraja-devībhir api – niḥsvam tyajanti gaṇikā jāra bhuktvā ratām striyam [bhā.pu. 10.47.7-8] ity anena tathaiṅvānumatam | śrī-parikṣitenāpītham ākṣiptam āpta-kāmo yadu-patiḥ kṛtavān vai jugupsitam iti | tad evam atra ca laghutvam kṣudratvam jugupstimatvam iti yāvad vyākhyeyam | ato muninā bharatenāpi ratnāvalī-nāṭikāvad yajāti-caritavac ca dāmpatyam eva sapatnādi-kṛta-vāryamānatvādinā

dāmpatyē ratiḥ praśastā bhavātīty eva matam, naupapatya-ratiḥ praśastā syād iti | katham tarhi tad-vakyenaivaupapatya-ratiḥ praśasyate?

atra samādhānam | tat tu prākṛta-nāyaka ity ādinā prākṛta-nāyaka iti kṛṣṇād apara-nāyaka ity arthaḥ | kṛṣṇe tv alaghutve hetuḥ – rasa-niryāseti | rasa-niryāso rasa-sāraḥ | madhura-rasa-viśeṣa ity arthaḥ | etad uktam bhavati | atrāvātāra-samaya evaupapatya-rītiḥ prayāyitā | tad etad darśake prācām mate'pi āśamsayā rasa-vidher avatāritānām iti tasyai tāsām api tad-artham eva tāsām avatāra iti nirdeksyate | tasya tāsām ca tad-arthatā śrī-brahmaṇā cuktā tat-priyārtham sambhavantu sura-striyaḥ iti | atra bhāvāvātāraṇam devādīnām icchayā tad idam tu aupapatyam tu tasya svecchayeti hi gamyate | madhura-nāmno rasasya niryāsa-svādo'pi darśitaḥ śrī-śukena – bhagavān api rantum manaś cakre [bhā.pu. 10.29.1] iti, ātmārāmo'py arīramat [bhā.pu. 10.29.42] iti, siṣeva ātmany avaruddha-saurataḥ; sarvāḥ śarat-kāvya-kathā-rasāśrayāḥ [bhā.pu. 10.33.26] iti ca | atra rantum manaś cakre iti svārtha-kriyā-phalam ātmanepadena vyaktam eva | arīramat ity atra svārtha-kriyā-phalam eva parasmaipadam | aṅāv akarmakāc cittavat kartṛtvāt iti pāṇini-smaraṇāt | saurata-śabdena ca surata-sambandhi-bhāva-hāvādāya eva ucyante | evam saurata-samlāpair iti śrī-rukmiṇī-viśayaka-śrī-kṛṣṇa-parihāsa-prastāve tādr̥g-arthatvāt | dhātu-viśeṣa-rūpasya tad-arthasya kutrāpy aśrutatvāc ca | tad evam ātmany avaruddheti manasi nigūhita-tad-bhāva ity evārthaḥ |

tad evam api sura-strīṇām tv atra gaṇatvam eva | yataḥ śrī-devyā sura-strīṇām kāsāmcid apy anyāsām vā avatārā iti vaktum na śakyam |

nāyam śriyo 'nga u nitānta-rateḥ prasādaḥ
svar-yoṣitām nalina-gandha-rucām kuto 'nyāḥ | [bhā.pu. 10.47.61]

iti sarvātiriktatayā śrīmad-uddhavana tāsām kathanāt | tatas tāḥ sarvato vilakṣaṇāḥ śrī-kṛṣṇasyaiva priyāḥ sura-striyas tu tāsām priyāṇām upayogāyiveti labhyate | ata eva tat-priyārtham ity evoktam, na tu tat-sukhārtham iti | yadyapi śriyaḥ kāntāḥ kāntāḥ parama-puruṣaḥ [Brahmaṣ] iti lakṣmī-sahasra-śata-sambhrama-sevyamānam [Brahmaṣ] ity atra ca samhitāyam khalu lakṣmīvena tā nirdīśati, tathāpi pāṇḍaveṣu kuru-śabdasyaiva tāsu lakṣmī-śabdasya prācurya-prayogābhāvāt pāṇḍava-śabdasyeva gopī-śabdasyaiva prācuryeṇa prayogāt pāṇḍavaiḥ kuravo jitā itivat, nāyam śriyo 'nga iti pravartate |

tad evam śrīmad-uddhava-vākye vraja-samhitā-vākye ca tāsām tena nitya-sambandhāpatteḥ parakīyātvaṁ na saṅgacchate | tad-asaṅgataś cāvātāre tathā pratītir māyiky eva | tathā ca svayam eva lalita-mādhavākhye nātake darśitam eva paurṇamāsī-gārgyoh samvāde –

gārgī :ṇuṇam goadḍhaṇādi-goehim candāalī-pahudīṇam ubbāho bi māe ṇibbāhido |
paurṇamāsī : atha kim | patim-manyānām ballavānām mamatā-mātrāveśeṣā tāsu
dāratā | yad ebhiḥ prekṣaṇam api tāsām atidurghaṭam | ity ādi |

tad evam śrī-kṛṣṇena tāsām nitya-dāmpatyē sati parakīyātve ca māyike sati naśyaty evāntato māyika-mantra-tattva-nāśe'nādītye ca sati nityam eva syāt tad-rūpatve sati pūrva-rītyā rasābhāsaḥ syād ity ato'vatāra-samayasyāpara-bhāge vyaktībhavaty eva dāmpatyam |

yathā tatra mahā-vipralambhānte śrī-rādhām prati śrī-kṛṣṇa-vākyam –

tavātra parimṛgyatā kim api lakṣma sāksād iyaṁ
mayā tvam upasādītā nikhila-loka-lakṣmīr asi |
yathā jagati cañcatā cañaka-muṣṭi-sampattaye
janena patitā puraḥ kanaka-vṛṣṭir āsādyate || [la.mā. 8.10] ity ādi |

tasmād upapatīyamānatvenaivāsāv upapatir ity upadiṣṭaḥ | vāryamānatvādy-amīsenā laukika-
rasa-śāstra-kṛdbhir api stutaḥ | kintūttraratra vyakta-dāmpatyē vipralambhāngasyaupapatyē
bhramasya samṛddhimad-ākhyā-sambhoga-rasa-poṣakatvāt tasmīns tu na laghutvam yuktaṁ
kintu mahattvam evety aha na kṛṣṇa iti | tatra hetum aha, rasa-niryasa iti | etat-paripāṭi-sad-
bhāvābhāvāt prakṛta-nāyaka eva, na tu śrī-kṛṣṇe, vāstavenaupapatyena laghutva-śabda-
vācyam nikṛṣṭatvam ghaṭate | apathya-buddhyā lobhyam pathyam bhuktavati bhukta-
pathyatvavat tad etat tattvam avidvāmsa evānyathā manyamānās tam api tathodāharantīti
bhāvaḥ | kim ca na cāsām nivāraṇādy-upādḥikam eva rater vaiśiṣṭyam matam | api ca
svābhāvīkam eva |

yoga eva bhaved eṣa vicitraḥ ko'pi mādanaḥ |
yad-vilāsā virājante nitya-līlāḥ sahasradhā || [u.nī. 15.225]

iti vakṣyamāṇa-rītyā nivāraṇādy-abhāve'pi mahā-bhāva-parākāṣṭhāpannasya
mādanākhyasyāpy āsu aṅgikaraṇāt | svābhāvīka-vaiśiṣṭyenāsyā rateḥ samartheti nāma
darśayiṣyate | na punaḥ sairindhryā iva sādharmaṇīti śrī-mahiṣīṇām iva vā samañjaseti |
lakṣaṇam cāsyās tadvad eva kariṣyate –

sva-svarūpāt tadīyād vā jātā yat-kimcid-anvayāt |
samarthā sarva-vismāri-gandhā sāndratamā matā || [u.nī. 14.53] iti |

ratir bhāvāntimām sīmām samarthaiva prapadyante || [u.nī. 14.232] iti ca |

eva-kāreṇa sādharmaṇī samañjasā ca nivāraṇādināpi tādrśatvam prāpnotīti vyajyate |
svābhāvīka-vaiśiṣṭyenaiva hi vāñchanti yad bhava-bhiyo munayo vyaṁ ca iti mumukṣa-
mukta-bhaktānām vraja-striyo yad vāñchanti iti śrī-mahiṣīṇām api tatra vāñchā sambhavati
nivāraṇādeḥ paramānabhīṣṭatvāt kim utauapaptayam |

tathā nivāraṇādi-sāmye'pi tāsām sva-sva-gaṇa-rater jāti-bhedenaiva vaiśiṣṭyasyātraiva
nirūpayiṣyamānatvāt | tathā jigīṣūṇām matta-hastinah pada-durgārgala iva nivāraṇādikam
tāsām rateḥ prabalaṭām vyañjayaty eva, na tu janayati | ata evoktam, yā dustyajam svajanam
ārya-patham ca hitvā [bhā.pu. 10.47.61] iti, rāgeṇaivārpitātmāno loka-yugmānapekṣiṇaḥ
[u.nī. 3.17] iti svakīyā-lakṣaṇam tac cānena samvadate |

yac ca, na vinā vipralambhena [u.nī. 15.3] ity ādinā, nāham tu sakhyo bhajato'pi jantūn
[bhā.pu. 32.20] ity ādinā ca virahēna rateḥ prakarṣaḥ śrūyate, tac ca prāṇi-bhedānām
jāṭharāgner iva jāti-bhedāt para-prakarṣa upalabhyate | na hi laṅghanādinā hastinām iva
śāsakānām tad agnir vikāsam prāpnoti | tataś ca yathaiva kāntārādi-laṅghane kriyamāṇa eva

yā bubbhūksā syāt, sā tathā na praśāmyate, tathā nivāraṇādi-nityatā-maya-viraha-mātra-jīvanā ratiś ca | kiṃ ca, tadvat kādācitka-virahaṇa kadācit praśasyata iti ca gamyate | tasmād **bahu vāryate** ity ādi yal laukika-rasa-vidān matam utthāpitam tat khalu tan-mata-rāginām apy āpāta-bodhanāyeti | tatra **rasa-niryāsa-svādārtham avatariṇi** ity anena yad avatārād anyadā na tādrśāyāḥ svīkāraḥ kintu dāmpatyasyaiveti labhyate |

tatra pramāṇam ca svayam aṅgīkarīṣyate | **ānanda-cin-maya-rasa-pratibhāvitābhir** ity ādau **nija-rūpatayā kalābhiḥ** [Brahmas 5.48] iti nija-rūpatayā svīyatayety arthaḥ | kalātvenaiva nija-rūpatve siddhe tat tathāiva sārthakatā syād iti | tathā ca śrīmad-daśārṇasya nāma-vyākhyāne **gautamīya-tantram** –

aneka-janma-siddhānām gopīnām patir eva vā |
nanda-nandana ity uktas trailokyānanda-varধানaḥ || iti |

aneka-janma-siddhānām iti, **bahūni me vyatītāni janmāni tava cārjuna** [gītā 4.5] itivat | anādi-siddhi-vede hi tādrḡ upāsanāpi drśyate | patir eva veti na tv avatāra-līlāvad bhraṇeṇāpi upapatir ity arthaḥ | tad etat pūrvam – **gopīti prakṛtiṃ vidyāj janas tattva-samūhakaḥ** ity ādinā | **athavā gopī prakṛtir janas tad-amśa-maṇḍalam** ity ādinā ca traiguṇyavat tad udbhava-tattva-vargāśrayasya tathā cic-chakti-tada-amśa-maṇḍala-svāmitvasya ca pratipādakam yan-nirukti-dvayam kṛtam tat tu vety anena gaunī-kṛtam | uttara-pakṣasyaiva siddhāntavāt | yathā **vedānta-sūtreṣu ahi-kuṇḍalavat** [ve.sū. 3.2.27] **prakāśāśrayavad vā tejastvāt** [ve.sū. 3.2.28] **pūrvavad vā** [ve.sū. 3.2.29] ity ādiṣu tadvat | **nanda-nandana** iti na tv anyaḥ sa ko'pīty arthaḥ | kalpe kalpe tasyaiva śrīman-nandanandanatayā vyañjakatvāt | trailokyānanda-varধানa iti śīlārthe lyuṭ-pratyayenādyāpi darśana-śravaṇābhyām antaraṅga-bahiraṅga-bhaktānām **nivṛtta-tarṣair upagīyamānād** [bhā.pu. 10.1.4] ity ādi-rītyā sarveṣām evānandaṃ vardhayann eva virājamāna ity arthaḥ | **jayati jananivāsaḥ** [bhā.pu. 10.90.48] ity ādeḥ |

tathā **śrī-gopāla-tāpanyām** api tat-patitvam eva durvāsasā niścitam — **sa vo hi svāmī bhavati** [go.tā.u. 2.27] iti | svāmī-śabdaś cāyam strī-prasaṅge patyāv eva rūḍhaḥ | **svāmīno devṛ-devarau** ity **amara-kośāt** | tad etat patitvam śrī-śuko'pi parokṣa-vāda-viṣayī-kṛtyānandāveśenodghātitavān | **pāda-nyāsair** ity ādau **kṛṣṇa-vadhva** iti | **taḍita iva tā megha-cakre virejur** iti drśāntaḥ | svābhāvika-patitva-sambandham eva darśāntikeṣv api darśitam | tathā—

dharma-vyatikramo drśta īśvarāṇām ca sāhasam |
tejjīyasām na doṣāya vahneḥ sarva-bhujo yathā || [bhā.pu. 10.33.30]

ity upagama-vādenāṅgīkṛte'pi tāsām tat-para-dāratve paritoṣam aprāpya punas tad api khaṇḍayan bādarāyaṇīḥ siddhāntam āha –

gopīnām tat-patīnām ca sarveṣām eva dehinām |
yo 'ntaś carati so 'dhyakṣaḥ krīḍaneneha deha-bhāk || [bhā.pu. 10.33.35] iti |

tatra khalu bahiraṅgān prati antaryāmitvena tat-khaṇḍana-mayam arthāntaram prasiddham eva | antaraṅgān prati tu svabhāva-siddha-dāmpatyā-sādhakam arthāntaram tantreṇāha

gopīnām sarvāsām eva gopa-jāti-strīnām tat-patīnām sarveṣām eva gopa-jātiṣu puruṣānām
kiṁ bahunā sarveṣām eva vraja-sthānām dehinām ye yathā-yatham sva-kṛīḍana-rūpā dehās
tad-bhāk | antar iti prāpañcikānām antardhāna-gataḥ san carati sadā kṛīḍati sa evādhyakṣaḥ
kadācit teṣām pratyakṣaḥ san kṛīḍati | tasmād anādita eva tābhiḥ samucitāyā rāsādi-kṛīḍāyā
avicchedāt para-dāratvaṁ na ghaṭata iti bhāvaḥ |

svecchayā likhitam kimcit kimcid atra parecchayā |
yat pūrvāpara-sambaddham tat-pūrvam aparam param ||21||

viśvanāthaḥ: tatrānyeṣām api rasa-viduṣām tato'rvācīnānām vaimatyam vastu-tattva-dṛṣṭyā
nāstīty āha laghutvam iti | atropapatau yal laghutvam uktaṁ pūrvācāryais tat-prākṛta-nāyaka
eva tatraivaupapatyasya vaidharmyāt | tasya ca dūra-dṛṣṭa-janakatvāt | tasya ca naraka-pāta-
nidānatvāt | paryavasāne duḥkha-mātropapādanatvena tasya laghutvam | tathā tat-tac-
ceṣṭitasya kāvya-nātya-gatatvena upādeyatayā svādane **yad adharmā-kṛtaḥ sthānam**
sūcakasyāpi tad bhavet iti nyāyāc carvaṇa-daśāyām sabhyānām api tādrūpyāpatteṣ ca
vidharma-sparśāt | na tu kṛṣṇe dharmādharma-niyantṛ-cūḍāmaṇḍre kim-artham noktam |
rasa-niryāsa-svādārtham teṣām sabhyatayā tad-viṣayaka eva sva-kartṛko yo rasa-
niryāsasyāsvādas tad-artham | yadi kṛṣṇe'pi tair laghutvam uktaṁ syāt tarhi teṣām rasa-
niryāsāsvādo nirviṣaya eva syād iti bhāvaḥ | kṛṣṇe kīḍṣe ? avatāriṇi avatāra-mātrasyaiva
dharmādharma-niyamyatvaṁ nāstīti śruti-smṛti-prasiddham, kim uta sarvāvātāra-mūla-
bhūtasya tasya iti bhāvaḥ |

ayam arthaḥ — bahu vāryate khalu [u.nī. 1.20] ity ādi **bharata-muni**-sammatyā, **vāmatā**
durlabhatvam ca [u.nī. 3.20] iti **rudra**-sammatyā [śṛ.ti. 2.30], **yatra niṣedha-viṣeṣaḥ** [u.nī.
3.21] iti **samhitā**-sammatyā,

ananya-śaraṇā svīyā dhanāhāryā parāṅganā |
asyās tu kevalam prema tenaiṣā rāgiṇām matā || [śṛ.ti. 1.61]

iti **śṛṅgāra-tilaka**-sammatyā ca paroḍhopapatyos eva sakala-sahr̥daya-sākṣiko rasa-
niryāsāsvādo dṛṣyate tataś ca tayor eva nāyakottamatvam eva prasajyamāne'pi yal laghutvam
uktaṁ tatra kāraṇam adharmasya sparśa eva | sa tu śrī-kṛṣṇe dharmādharma-samasta-
vastu-sṛṣṭi-sthiti-samhāra-kāraka-bhrū-vijṛmbha-mātrasyādipuruṣasyāpy aṁśini svayam
bhagavati śrī-lilā-puruṣottame nara-vapuṣi tathaiva tadīya-mahā-śakti-samudāya-parama-
mukhyatamāyām hlādinī-śaktau śrī-gopikā-rūpāyām ca naiva sambhaved | tadā tadīya-tat-tac-
caritāsvādakānām api **vikṛīḍitam vraja-vadhūbhir** [bhā.pu. 10.33.42] iti, **tad vāg-visargo**
janatāgha-viplavo [bhā.pu. 12.12.52], **tad eva satyam tad uhaiva maṅgalam** [bhā.pu.
12.12.49] ity ādibhiḥ sarvottamatva-mahā-phala-śravaṇāc ca | pratyuta tatraiva
nāyakottamatvaṁ prasaṅgitam iti | ata eva grantha-kṛtaiva **nāṭaka-candrikāyām** (10) –

yat-paroḍhopapatyos tu gaṇatvaṁ kathitam budhaiḥ |
tat tu kṛṣṇam ca gopīś ca vineti pratipāditam ||

alañkāra-kaustubha-kṛdbhir api – aprākṛte parodha-ramañi-ratir eva sarvottamatayā bhūyasi śrūyate | na tasyām anaucitya-pravartitatvam alaukikañ tu siddher bhūṣaṇam eva na tu dūṣaṇam iti nyāyāt tarkāgocaravāc ca iti |

yad vā, kṛṣṇe katham-bhūte ? rasa-niryāsa-svādārthañ prapañca-loka-gata-śva-bhakta-jañāñ rasa-niryāsam āsvādayitum avatāriṇi | svādeś caurādikād dhetum aṅṅy-antād ghyañ | tasya tu śva-kartṛko rasa-niryāsāsvādaḥ prakāṣa-lilāyām aprakāṣa-lilāyām ca sadaiva vartata eva | tā eva jañmādi-lilāḥ prapañca-jañeṣu kṛpayā darśitās cet prakāṣās tā eva cakṣurbhis tirodhitāḥ pihitās ced aprakāṣā ucyate na tu prakāṣāprakāṣa-lilāyoḥ svarūpataḥ kiñcana vailakṣaṇyam astīti | yad uktam **bhāgavatāmṛte** –

anādim eva jañmādi-lilām eva tathādbhutam |
hetunā kenacit kṛṣṇaḥ prāduṣkuryāt kadācana || [la.bhā. 1.5.387] iti |

tatra śrī-jīva-gosvāmi-caraṇāñāñ tu yañ matam |
svecchābhimatam etan me māñanīyañ na cetarat ||

na cāprakāṣa-lilāyām sadā dāmpatyam eva | tathā tasya eva lilāyā nityatvañ ca parodhopapatitvañ ca prakāṣa-lilāyām eva kiyanti dināñi māyikam eva na tu vāstavam iti vaktuñ śakyam | sarva-lilā-mukūṣa-maṇi-bhūtayā rāsa-lilāyā apy ādi-madhyāvasaneṣu parodhopapati-bhāva-mayyā māyikatve 'nupādeyatva-prasakteḥ | tathā hi, **tā vāryamāñāḥ patibhiḥ pitṛbhir bhāṭṛ-bandhubhiḥ** [bhā.pu. 10.29.8] ity ādīñi, bhrātaṛaḥ patayaś ca vaḥ [bhā.pu. 10.29.20] ity ādīñi, **yat paty-apatya-suhrdām anuvṛttir aṅga** [bhā.pu. 10.29.32] ity prathamādhyāye, **tad-guṇāñ eva gāyantyo nātmāgārāñi sasmaruḥ** [bhā.pu. 10.30.44] iti dvitīye, **evañ mad-arthojjhita-loka-veda-svāñāñ hi** [bhā.pu. 10.32.21] ity ādi caturthe, **kṛtvā tāvantam ātmāñāñ yāvatīr gopayoṣitaḥ** [bhā.pu. 10.33.20], **manyamāñāḥ svapārśvasthāñ svāñ svāñ dārāñ vrajaukasah** [bhā.pu. 10.33.37] iti pañcame ca śrī-śukasya śrī-bhagavatas tāsāñ ca vākyāñi tasyā rāsa-lilāyās tad-bhāva-mayatvam eva pratipādayanti na tu dāmpatya-mayatvam |

kiñ ca, tasyā māyikatvena **nāyañ śrīyo'ṅga u nitānta rateḥ prasādaḥ** ity ādinā pratipādito vraja-sundarīñāñ lakṣmīyādito'py utkarṣo'py avāstava eva syāt | tathā **lilā-premṇā priyādhikyam** ity ādy asādhārāñyañ śrī-kṛṣṇa-guṇasyāpi niṣpramāñakam evāpadyate | na ca kenāpi kvāpi dāmpatya-mayī rāsa-lilā varñitāsti | na ca bhrama-klptāñ aupapatya-mayāñāñsāñ parityajya evañ rāsa-pañcādhyāyām rāsa-lilā upādeyeti vācyam | **na pāraye 'hañ niravadya-saṃyujām śva-sādhu-kṛtyam vibudhāyūṣāpi vaḥ** [bhā.pu. 10.32.22] ity ādi padyāñāñ parama-premotkarṣa-pramāpakāñāñ avāstava-prasakteḥ | na ca **yā mābhajan durjara-geha-śṛñkhalāḥ sañvṛṣcyā** [bhā.pu. 10.32.22] ity etasya bhūtasyāñśasya vāstavatvañ vinā tat-sādhitasya **na pāraye 'hañ niravadya-saṃyujām śva-sādhu-kṛtyam vibudhāyūṣāpi vaḥ** [bhā.pu. 10.32.22] ity anena vyaññjita-tat-prema-hṛta-bhagavad-vaśīkārasya vāstavatvañ siddhyet |

astu nāma vā parama-māyāvino bhagavatas tat-tad-vacanāñ tad-anurañjana-mātra-tātparyakatvāt avāstavam eva | kintu parama-sādhu-varga-mukūṣa-maṇiñā mahā-vijñeña śrīmad-uddhavana – **āsāñ aho caraṇa-reṇu-juṣāñ ahañ syāñ vṛndāvane kim api gulma-latauśadhīñāñ** ity ardhena vyajyamāñe paṭu-mahiṣyādibhyo'py āsāñ prema-mahotkarṣatayā

dustyam ārya-patham ca hitvā ity eṣa eva hetur upanyastah | svajanam ārya-patha-tyāgasya pratīkatvena tasya hetutvasyāpy avāstavatvāt sādrito mahotkarṣaś cāvāstavaḥ | tad-vaktā uddhavaś ca bhrānta āpadyate sma |

kiṁ cānādi-kāla-vṛttopāsanākayor āgama-veda-pañcarātrādy-uktayor daśāṣṭādaśāṅgayor mahā-mantrayor arthaś ca paroḍhopapatibhāva-maya evāvagamyate | na hi bārhmaṇī-jana-vallabhāya dīyatām ity ukte brāhmaṇinām svīyātvaṁ pratiyate | yadi ca pratiyate tarhy añcer eva, na tu vyākaraṇālaṅkāradī-bahu-dṛśvabhīr vijñaiḥ | tathā hi śabda-śakter adbhuta eva svabhāvo heyam asya brāhmaṇīti nirviśeṣaṇatayokter brāhmaṇyāḥ svīyātvaṁ pratiyate | asyaite brāhmaṇī-janā vallabhās tathā brāhmaṇī-janānām ayaṁ vallabha ity ukte parakīyātvaṁ atrābhijña-hṛdayam eva pramāṇaṁ jñeyam | asya brāhmaṇīty ādy api apabhraṁśa-bhāṣāyām eva prayujyate na tu kvāpi vākyaḍiṣu kenāpy abhiyuktena | tathā hi brāhmaṇīti strī-pratyayaḥ puṁ-yoge jātau vā ādye asyeti idaṁ-śabdasya padaikadeśēnānvayābhāvāt brāhmaṇāntaratvam eva strī-partayaya-prakṛty-arthasya pratiyate | dvitīye brāhmaṇī brāhmaṇa-jātir asyeti ṣaṣṭhī kena sambandhena | atra prakaraṇādikam eva dāmpatya-pratyāyakam iti cet deva-mandirātau pūjā-śrāddhādi-prastāve vā tvam ātmanā brāhmaṇim ākāraya ity ukte brāhmaṇyā ācāryāṅitvasya pratītiḥ | bāhya-paricaryātau dāsītvasya vātsalya-prakaraṇe bhaginy-ādītvasya sva-purastha-śayana-grhātau svīya-bhāryātvasyaiva nibhṛta-kānanātau svakīyātvasyāpi sambhavet |

na ca mantrayor etādṛśārthatve kiñcid dūṣaṇāvahatvam āyātam | alaukikatvasya bhūṣaṇam etat, na tu dūṣaṇam ity ukteḥ | tathā tan-mantra-dhyāna-bhūte **gautamiye śrī-gopāla-stava-rāje vicitra-svara-bhūṣābhīr gopa-nārībhīr āvṛtam** ity ukter nārī-śabdasya pariṇītāyām eva rūḍheḥ | **krama-dīpikāyām** ca tan-mantram adhyāhnika-dhyāne—**go-gopa-gopa-vanītā-nikaraiḥ parītam sāndrāmbuda-cchavi-sujāta-manoharāṅgam** || [kra.dī. 5.24] **dhyāyet** ity ādy ukteś ca | kiṁ ca tatraiva prātar madhyāhna-sāyāhnādiṣu tan-mantra-dhyāneṣu— **mahā-tilābham abhyantarālam** [kra.dī. 5.16] ity ādiṣu, **samuddhūsaroraḥ-sthalam dhenu-dhūlyāḥ** [kra.dī. 5.18] iti,

**mahībhāra-bhūtām arārāti-yūthān
anaḥ-pūtanādīn nihantum pravṛttam** [kra.dī. 5.20] ity ādi |

tathā—

**vande tam devakī-putram sadyo-jātam dyu-saprabham |
pītāmbaram kara-lasac-chaṅkha-cakra-gadāmbujam ||
evam dhyātvā japen mantraṁ** [kra.dī. 6.2-3] iti,
**lambitam bāla-śayane rudantam vallavī-janaiḥ |
preṅkhamāṇam** [kra.dī. 6.11] iti,
sāsu-cūṣaṇa-nirbhinna-sarvāṅgīm rudatīm ca tām [kra.dī. 6.14] iti,
dārayantam bakam dorbhyām [kra.dī. 6.26] iti,
kāliyasya phaṇā-madhye divyam nṛtyam karoti tam [kra.dī. ?] iti
uddaṇḍa-vāma-dor-daṇḍa-dhṛta-govardhanācalam [kra.dī. 6.40]

**athavā garudārūḍham bala-pradyumna-saṁyutam |
nija-jvara-viniṣṭiṣṭa-jvarābhiṣṭutam acyutam** || [kra.dī. 6.46] iti |

dveṣayantaṁ rukmi-balau dyūtāsaktau smaran harim [kra.dī. 6.60] iti |

ity ādinām sarveṣāṁ eva janmopakramāṇām prakāṣa-lilānām uktatvāt tan-mantropāsakānām anādi-kāla-paramparāgatatvāt teṣāṁ dhyāna-pāka-daśāyām tathā tathā sāksātkārād ātyām tathā prāpteś ca prakāṣa-lilāyā eva nityatvaṁ nirṇītam |

janma karma ca me divyam evaṁ yo vetti tattvataḥ [gītā 4.9] ity agre bahūni me vyatītāni janmāni [gītā 4.5] ityatra bhāṣya-kṛdbhir śrī-rāmānujācārya-caraṇair api janma-karma-parikarāder api śruti-smṛti-pramāṇatvaṁ nityatvena darśitam | śrī-madhusūdana-sarasvatī-pādair api janma karma ca me divyam ity agre divyam aprākṛtam iti vyākhyātam | pippalāda-sākhāyām puruṣa-bodhinī-śrutiś ca—eko devo nitya-lilānurakto bhakta-vyāpī bhakta-hṛdy antarātmā iti | śrīmad-viṭṭhala-nātha-gosvāmi-caraṇair evam eva guṇa-karma-nāma-rūpādīnām vidvan-maṇḍana-nāma-sva-granthe pratipāditam |

tad yathā br̥had-vāmana-purāṇe gīyate uttarasthāne'khile ca | bhṛgv-ādīn prati brahmaṇo vākyāni ṣaṣṭim varṣa-sahsrāṇi ity upakramya punar-brahma-vacanam—

prakṛte pralaye prāpte vyakte'vyaktaṁ gate purā |
śiṣṭe brahmaṇi cin-mātre kālam āyātige'kṣare ||
brahmānanda-mayo loko vyāpī vaikuṅṭha-saṁjñitaḥ |
nirguṇo'nādy-anantaś ca vartate kevale'kṣare ||
akṣaram paramaṁ brahma vedānām sthānam uttamam |
tal-loka-vāsi hi janaḥ stuto vedaiḥ parāt paraḥ |
ciraṁ stutyā tatas tuṣṭaḥ parokṣaḥ prāha tān girā ||
tuṣṭo'smi brūta bho prājñā varam yan manasīpsitam ||
śrutaya ūcuḥ—
brahmeti paṭhyate'smābhir yad-rūpaṁ nirguṇaṁ param |
vān-mano-gocarātītaṁ tato na jñāyate tu yat ||
ānanda-mātram iti yad vadantīha purāvidaḥ |
tad-rūpaṁ darśayāsmākaṁ yadi deyo varo hi naḥ ||
śrutvaitad darśayāmāsa khaṁ lokaṁ prakṛteḥ param |
kevalānubhavānanda-mātram akṣaram adhyagam ||
yatra vṛndāvanaṁ nāma vanam kāma-dughair drumaiḥ |
manoramaṁ nikuṅjādhyam sarvartu-rasa-saṁyutam ||
yatra govardhano nāma sunirjhara-darī-yutaḥ |
ratna-dhātu-mayaḥ śrīmān supakṣi-gaṇa-saṅkulaḥ ||
yatra nirmala-pānīyā kālindī saritā varā |
ratna-baddhobhaya-taṭā hamsa-padmādi-saṅkulā ||
nānā-rāsa-rasonmattaṁ yatra gopī-kadambakam |
tat-kadambaka-madhyasthaḥ kiśorākṛtir acyutaḥ ||
darśayitveti ca prāha brūta kiṁ karavāṇi vaḥ |
dṛṣṭo madiyo loko'yaṁ yato nāsti param varam ||
śrutaya ūcuḥ—
kandarpa-koṭi-lāvaṇye tvayi dṛṣṭe manāmsi naḥ |

kāminī-bhāvam āsādyā smara-kṣubdhāny asamśayam ||
yathā tval-loka-vāsinyaḥ kāma-tattvena gopikāḥ |
bhajanti ramaṇam matvā cikīrṣājani nas tathā ||
śrī-bhagavān uvāca —
durlabho durghaṭas caiva yuṣmākaṁ sumanorathaḥ |
mayānumoditaḥ samyak satyo bhavitum arhati ||
āgāmini viriṅcau tu jāte sṛṣṭy-artham udyate |
kalpaṁ sārasvataṁ prāpya vraje gopyo bhaviṣyatha ||
pṛthivyām bhārate kṣetre māthure mama maṇḍale |
vṛndāvane bhaviṣyāmi preyān vo rāsa-maṇḍale ||
jāra-dharmaṇa susnehaṁ sudṛḍhaṁ sarvato 'dhikam |
mayi samprāpya sarve 'pi kṛta-kṛtyā bhaviṣyatha ||
brahmovāca—
śrutvaitac cintayanty astā rūpaṁ bhagavataś ciram |
ukta-kālaṁ samāsādyā gopyo bhūtvā harim gatāḥ || iti |

vyākhyātam ca tair eva—atra hi śrutibhiḥ sarva-vedānta-pratyayaṁ guṇātītaṁ vān-mano-gocarātītaṁ ānandaika-rūpaṁ yat tava rūpaṁ tat pradarsayeti prārthito bhagavān gokulaṁ tat-sthitaṁ svarūpaṁ lilāṁ tatra kriyamāṇāṁ ca pradarsitavān ity ucyate | etat tadaiva ghaṭate yadi sarva-vedānta-pratyayatvādi-viśiṣṭam etad bhavet | evaṁ sati tan-nityatā niṣpratyūhyā bhavati | api ca daśama-skandha eva nāma-karaṇa-prastāve sarvajñena śrī-gargācāryeṇa nirūpitaṁ—

bahūni santi nāmāni rūpāni ca sutasya te |
guṇa-karmānurūpāni tāny ahaṁ veda no janāḥ || iti |

atra hi nāmnām rūpāṇām ca bahūnām eva santīti prayogeṇa vartamānatvaṁ bādhyate | tatrāpi guṇānām audāryādīnām karmaṇām kāliya-damanādīnām anurūpāṇām teṣāṁ tathātvaṁ bodhyate | anurūpatvaṁ tu tat-samaya-yogyākāra-kriyādimattvam | tathā ca govardhanoddharaṇa-karmaṇy utthitattaṁ udbāhutvām uddhāraṇa-kriyāvattvaṁ sakala-gokula-janāpyāyakaṭvādikattaṁ ca | tathā caitādṛśānām nāmnām vartamānatvaṁ tadaiva syād yadi tat-prayojaka-svarūpa-kriyādīnām vartamānatvaṁ syāt | anyathā kvacit tat-kriyā-nivṛttau tat-prayuktaṁ tan-nāmāpi tadā na syāt ity ādi |

anantaram ca—bhagavan-nāmāni tu akhaṇḍa-śabda-brahma-rūpāni | yathā bhagavat-svarūpe śarīre laukikatva-bhānaṁ grāhaka-doṣāt tathā nāmasv api | laukika-śabdatvena bhānaṁ tad-doṣād evety ādi tena sarveṣāṁ svarūpavan nāmnām api nityatā mantavyā |

nanu guṇa-karmaṇīti vacanāt guṇa-karma-karaṇānantara-bhāvinām nāmnām katha brahmatvaṁ tasya tu traikālikābādha-viṣayatvād iti cet, na | svarūpa-karmaṇām api prādurbhāvena tad-anurūpa-nāmnām api prādurbhāva eva paraṁ na tūtpattiḥ | anyathā govindābhisekāt pūrvam eva pūtanāsupayaḥpānānantaram bīja-nyāsaṁ kurvatyo vraja-vara-vadhvaḥ krīḍantaṁ pātu govindaḥ iti guṇa-gāne ca govinda-veṇum anumatta-mayūra-nṛtyam iti kathaṁ vadeyuḥ | tena yat-karma-viśiṣṭasya yasya rūpasya yan nāma tat-karma-viśiṣṭam tad-rūpaṁ nityam eva | loke paraṁ teṣāṁ bhaktānām tat-tad-rasānubhavārthaṁ krameṇāvīrbhavaḥ | kasyāpy amśasya kadācid ācchādanaṁ ity eva mantavyam | tena

bhagavān govardhanam uddharann eva sadaiva vartate iti | govardhanoddharaṇādhāra iti kriyā-nāmābhyām sahito govardhanoddharaṇa-rūpaḥ sadaiva vartate | ata eva adyāpi bhaktānām tathānubhavaḥ | kvacit tathā pratikṛtau bhajanām tathā smaraṇām ca | anyathā-bhūtasya tathā-bhāvenāparādhaḥ syāt | na tu pramoda-hetur bhajanam | **yo'nyathā santam ātmānam** iti vākyaṭ | dṛśyate ca tathā bhajane prasādaḥ | evaṁ sati rūpa-nāmāvaśyakatvena tat-karmānurūpa-nāmāpi nityam eva | iti nopacāra-gandha-śaṅkā-leśo'pi |

śrīmaj-jīva-gosvāmi-caraṇair api **śrī-bhagavat-sandarbhe** na vidyate yasya ca janma karma vā [bhā.pu. 8.3.8] ity atra tathaiva vyākhyātam | tad yathā—svamāyayā svarūpa-śaktyā | nanu prāpnoti kadācitkatvam apy avagamyate, tatrāha – anukālam nityam eva prāpnoti, kadācid api na tyajatīty arthaḥ | svarūpa-śakti-prakāśitvasya ca mitho hetumattā jñeyā |

nanu katham janma-karmaṇor nityatvam ? te hi kriye | kriyātvam ca prati-nijāmsam apy ārambha-parisamāptibhyām eva sidhyatīti te vinā sva-svarūpa-hāny-āpattiḥ | naiṣa doṣaḥ | śrī-bhagavati sadivākārānanyāt prakāśānanyāt janma-karma-lakṣaṇa-lilānanyād ananta-prapañcānanta-vaikuṅṭha-gata-tat-tal-lilā-sthāna-tat-tal-lilā-parikarāṇām vyakti-prakāśayor ānanyāc ca | yata evaṁ satyor api tat-tad-ākāra-prakāśa-gatayos tad-ārambha-samāptyor ekatrikatra te janma-karmaṇor aṁśā yāvat samāpyante na samāpyante vā tāvad evānyatrāpy ārabdhā bhavatīty evaṁ śrī-bhagavati vicchedābhāvān nitye eva tatra te janma-karmaṇī vartete | tatra te kvacit kiñcid vilakṣaṇatvenārabhyete te kvacid aikarūpyeṇa ceti jñeyam | viśeṣaṇa-bhedād viśeṣaṇaikyāc ca | eka evākāraḥ prakāśa-bhedena pṛthak kriyāspadam bhavatīti | **citram bataitad ekena vapuṣā** [bhā.pu. 10.69.2] ity ādau pratipāditam | tatha kriyā-bhedāt tat-tat-kriyātmakeṣu prakāśa-bhedeṣv abhimāna-bhedaś ca gamyate | tathā sati ekatraikatra lilā-krama-janita-rasodbodhaś ca jāyate |

nanu katham te eva janma-karmaṇī vartete ity uktam pṛthag-ārabdhatvād anye eva te ? ucyate—kāla-bhedenoditānām api samāna-rūpāṇām kriyāṇām ekatvam | yathā **śaṅkara-śārīrake**—**dvir-go-śabdobhayam uccarito na tu dvau go-śabdāv** iti | tathaiva dviḥ pākaḥ kṛto'nena na tu dvidhā pākaḥ kṛto'neneti pratītyā bhaviṣyati | tato janma-karmaṇor api nityatā yuktaiva | ataevāgamādāv api bhūta-pūrva-lilopāsana-vidhānam yuktam | tathā cuktam **madhva-bhāṣye** – **paramātma-sambandhitvena nityatvāt trivikramatvādiṣv apy upasamhāryatvam yujyate** iti | anumataṁ caitat śrutyā yad gataṁ bhavac ca bhaviṣyac ca iti anayaiva | upasamhāryatvam upāsānāyām upādeyatvam ity arthaḥ | tatra tasya janmanah prakṛtāt tasmād vilakṣaṇatvam prakṛta-janmānukaraṇenāvīrbhāva-mātratvam kvacit tad-ananukaraṇena vā | **ajāyamānā bahudhā vijāyata** iti **śruteḥ** | iti | [bha.sam. 49]

ato mahā-pralayādāv api janma-karma-lilānām dustarka-mahā-yoga-śaktyā tat-tal-lilopakaraṇa-sarva-vastu-pratyāyana-cāturya-dhuryayā sevyamāne svayam bhagavati lilā-puruṣottame brahma-mohanādāv api darśita-divya-brahmaṇḍa-koṭi-vibhūtau sadaiva nara-lilenānupapannatvam | atropapattiṁ kecid evaṁ ācakṣate—**asyā āvarikā śaktir mahā-māyākhileśvarī** ity ādi **nārada-pañcarātra**-dṛṣṭe yogamāyāmsābhūtaiva māyā-śaktir avagamyate | sā ca dvidvidhā—jagat-sṛṣṭy-arthā kṛṣṇa-lilārthā ca | ādyāyāḥ kāryam anityam mahā-pralaye māyika-vastūnām abhāva-darśanāt | dvitīyāyāḥ kāryam tu sārvaḍikam eva mahā-pralaye'pi virājamāna-kṛṣṇa-lilopakaraṇa-bhūtasya māyika-brahmaṇḍasya māyika-ṣaḍ-garbha-kamsāḍikasya sattva-pratipādanāt ata eva janmādi-lilāḥ kuru-pāṇḍavādi-yuddha-

pārijātāpaharaṇa-rukmiṇy-āharaṇa-sutalādi-gamana-guru-putra-brāhmaṇa-putrādy-ānayana-lilānām api nityatvaṁ sidhyed iti | api ca lilāyā nityatva-pratipādake—[jayati jananivāsa](#) [bhā.pu. 10.90.48] ity atra padye’pi [dorbhir asyann adharmam](#) iti dorbhir bhujānalair dorbhir iva dorbhir arjunādibhir vā adharmam asyann ity asura-mārāṇādi-paryantāyāḥ prakatāyā eva lilāyā nityatvaṁ prāptam prakata-lilāyām śrī-kṛṣṇena vraja-sundarīnām viprāgni-sākṣikaḥ pariṇayaḥ kenāpi kvāpy ārṣe śāstre naiva dṛṣṭaḥ | dṛṣṭo vā sa kim śuka-sammato bhavet | yataḥ—

[pratīpam ācarad brahman para-dārābhimarśanam |](#)
[āpta-kāmo yadu-patiḥ kṛtavān vai jugupsitam |](#)
[kim-abhiprāya etan naḥ śamśayam chindhi su-vrata ||](#) [bhā.pu. 10.33.28-29]

iti rāja-prasne bho rājan ! mā śankiṣṭhāḥ | śrī-kṛṣṇena samaye pariṇitā eva | ato naitāḥ para-dārāḥ kim tu svakīyā evety akaṣṭam asamādhāya [dharma-vyatikramo dṛṣṭa īśvarānām ca sāhasam](#) [bhā.pu. 10.33.30] iti, [kuśalācaritenaiṣām iha svārtho na vidyate](#) [bhā.pu. 10.33.32] iti,

[gopīnām tat-patīnām ca sarveṣām eva dehinām](#) [bhā.pu. 10.33.35] iti kaṣṭa-prāya-siddhānta-karaṇāt | na ca tad asaṅgataṁ matam |

ārṣam api śiṣṭair ādriyate | sām̐ba-yuddhādaḥ śārṅga-dhanuḥ-pāta-vasudeva-vadhādi-caritasyānupādeyatvāt | tad api—[aneka-janma-siddhānām gopīnām patir eva vā nanda-nandana](#) ity [āgamo](#) kta ekaḥ pati-śabda eva gatiḥ kartavyo dāmpatyābhilāṣibhir iti cet, śrūyatām | na hi paty-ādi-śabdānām pariṇetary eva kevalam śaktiḥ sarveṣu rasa-grantheṣu | atrāpi nāyikā-prakaraṇe svakīyāsv api svādhīna-patikā svādhīna-bhartṛkety ādi bahuśaḥ prayoga-darśanāt |

yad vā, anekair janmabhiḥ siddhānām prāpta-samsiddhīnām tathā na ekasminn api janmani siddhānām | api tu pratijanmany eva prati-kṛṣṇāvatāra eva svataḥ-siddhānām ity artha-dvayāt tāsām sādhana-siddhānām nitya-siddhānām ca sarvāsām tantreṇaiva yathoktis tathaiva kāsāmcit kanyānām patiḥ | anyāsām sarvāsām upapatir iti tantreṇaiva pati-śabda-prayogaḥ | vedeṣūpavedeṣu ca sarveṣu pūjayitavyeṣu sarvebhyo devebhyo nama itivat |

na ca sarvāsām api tāsām patir eveti vyākhyātum śakyam | para-dārābhimarśanam ity ādi śrī-bhāgavata-vākya-virodhāt | atra eva-kāreṇa tāsām upapatir api patir eva sva-sva-gr̥ha-patau patitva-vyavahārābhāvād ity eṣo’rtho’py avagataḥ | anyathā eva-kārasya vaiyarthyam eva avadhāraṇasyāprasaṅgāt | ata eva vakṣyate—[na jātu vraja-devīnām patibhiḥ saha saṅgamaḥ](#) [u.nī. 3.32] iti |

na ca patir eva na tv avatāra-lilāvad bhraṇeṇāpy upapatir ity artha iti vyākhyātum śakyam | ukta-nyāyenāvatāra-gatānām sarvāsām eva lilānām śrīmaj-jīva-gosvāmi-caraṇair eva nityatvena vyavasthāpitatvāt | [pāda-nyāsair](#) ity ādaḥ kṛṣṇa-vadhva iti vadhū-śabdā tu strī-mātra-para eva | [vadhūr jāyā snuṣā strī ca](#) iti nānārtha-vargāt | [sā tvām brahman nṛpa-vadhūḥ kāmam āsu bhajisyati](#) iti [tṛtīya-skandhe](#) kanyāyām api prayogāt | śrīmad-bhīṣmeṇa tu [prakṛtim agan kila yasya gopa-vadhvaḥ](#) iti tāsām gopa-nārītvam evoktam | [sa hi vo svāmī bhavati](#) iti [gopāla-tāpany](#)-uktaḥ svāmī-śabdo’pi na pariṇeṭṭ-vācī | [svāmīn aiśvare](#) iti pāṇini-smaraṇāt | rāja-svāmīkaḥ puruṣa iti sva-svāmītvā-sambandha ity ādiṣu vaiyākaraṇair api

sarvatraiva prayogāt | loke hi yasya hi yaḥ svāmī bhavati sa tasya bhoktā bhavatīti prasiddhyā vastutaḥ svāmitvaṁ nāsty eva tat-patīnām ity ādi vivecanīyam | yat tv etad grantha-kārair api sva-kṛta-**lalita-mādhava**—

naṭatā kirāta-rājam nihatya raṅga-sthale kalā-nidhinā
samaye tena vidheyam guṇavati tārā-kara-grahaṇam || [la.mā. 1.12]

ity uktyā śrī-kṛṣṇena śrī-rādhāyāḥ kara-grahaṇa-lakṣaṇo vivāha ukta eva | sa ca samaye dvārakāyām eva tasyāḥ prāpta-satyabhāmātva-khyātikāyā eva, na tu vraja-bhūmau sāksāt tasyā eva | na caikatra nirṇītaḥ śāstrārtho bādhakābhāve saty anyatra prīti-nyāyena vraja-bhūmāv api tasyā api kara-grahaṇam sambhaved iti vācyam | atra **lalita-mādhava** eva upasamhāra-vākyasya vidyamānatvāt | tac ca—

yā te līlā-rasa-parimalodgāri-vanyāparītā
dhanyā kṣauṇī vilasati vṛtā mādhurī mādhurībhiḥ |
tatrāsmābhiś caṭula-paśupī-bhāva-mugdhāntarābhiḥ
samvītas tvam kalaya vadanollāsi-veṇur vihāram || [la.mā. 10.38]

iti śrī-rādhā-prārthanā-vākyam | atra caṭula-paśupī-bhāva-mugdhāntarābhir ity atra caṭulā yā paśupyaḥ paśupa-striyas tad-bhāvena mugdhāni viveka-sūnyāny antaḥ-karaṇāni yāsām tābhir iti strīṇām cañcalyam upapatitvam eva vyanakti | cañcaleyam strīty ukte tathaiva loka-prasiddheḥ sveṣām parakīyātvasyaivābhīpsitatvam nirdhāritam iti | atas tad anabhīṣtam svīyātvaṁ vraje na vyākhyeyam |

evam eva śrī-nārāyaṇa-bhaṭṭair api sva-kṛtāyām **rasa-taraṅgiṇyām** ṛṭīye ullāse ālambana-prakarāṇe tasyāḥ parakīyātvaṁ evoktam | yathā—

śānte brāhmaṇa eva syāt prīte dāsaḥ prakīrtitaḥ |
preyasi syuḥ skahāyo hi yaśodā vatsale smṛtā ||
madhure rādhikā jñeyā hāsye syān madhumaṅgalaḥ |
sakhī-yūtho'dbhute juṇeyo vīre cāraṇa-govṛṣāḥ ||
karuṇe vatsa-vṛkṣādir jaṭilādyās tu raudrake |
govardhano'bhimanyuś ca bhayānaka udāhṛtau ||
tapasvinyādayo hy atra bībhatse parikīrtitaḥ |
vrajasthā niyatā jñeyā ālambana-vibhāvakāḥ || iti |

tatraivānyatra—

na rādhā-bhartāram kvacid api ca dṛgbhir gṛha-gataṁ
samadrākṣiṇ nityam tava sarasa-mūrtim vilikhati |
tavāpy etad-vakṣo vahati rucirām tat-pratikṛtiṁ
tataḥ kṛṣṇa premṇāham api vidadhe dautyam akhilam || iti |

yac coktam tatraiva **lalita-mādhava**— goaddhaṇādi-goehim candāali-pahudīnam ubbāho bi māe nibbāhido iti | atredam pratipadyāmahe | jagaj-jīva-mātrasyaiva māyā-madhya-patitasya dehe ahambhāvo deho'ham iti | daihikeṣu pati-putrādiṣu mamatā mamāyam patir mamāyam

putra iti | evaṁ māyayaiva sambandhaḥ kalpitaḥ | vraja-sthānām tu gopa-gopī-paśu-pakṣī-prabhṛtīnām śrī-kṛṣṇa-līlā-parikarāṇām māyātītānām sva-deheṣv ahaṁ-bhāvaḥ svīyeṣu ca mātā-pitrādiṣu mātā-pitrādibhāvo na māyā-kalpitaḥ, kim tu sac-cid-ānanda-maya eva | yathā śrī-kṛṣṇasya yaśodānandanādiṣu mātā-pitrādi-bhāvaḥ | tathaiva rādhādīnām śrī-kīrtidā-vṛṣabhānv-ādiṣu mātā-pitrādi-bhāvaś cid-ānanda-maya eva |

abhimanyu-prabhṛtiṣu pati-bhāvas tu māyika eva | cid-rūpānām śrī-rādhādīnām cid-rūpeṣu patiṣv abhimanyu-prabhṛtiṣu sārva-kālīka-dveṣānyathānupapattyā madhye pati-bhāva-rūpā māyā svāṁśa-bhūtā śrī-yoga-māyayaiva sthāpitā | prākṛtīnām strīnām pariṇetṛṣu pati-bhāvasya prāpañcikatvād anityatvam | gopīnām tu pariṇetṛṣu patibhāvasya māyā-kalpitatve bhagaval-līlā-tantra-madhyā-vartitvāt māyāyāś cāsyā yogamāyānumoditatvāc ca nityatvam eveti viśeṣaḥ | mohanām tu tāsām yogamāyayaiva guṇātīttvān na tu māyayā | kim cātra śrī-rādhādiṣu śrī-kṛṣṇasya preyasī-bhāvasya, kṛṣṇe tāsām preyo-bhāvasya ca sac-cid-ānanda-mayatve sati tāsām sva-sva-pariṇetṛṣu pati-bhāvasya māyikatvam eva tāsām kṛṣṇa-bhāryātva-sādhakam iti matam abhijñā-saṁmatam iti |

kecit tu lalita-mādhava māyā-śabdena yogamāyayaiva ucyate ity āhuḥ | tan-mate pati-bhāvo'pi cinmaya eva | tad api dveṣas tayaiva durghaṭa-ghaṭanā-paṭiyasyā upapādita iti | ye ca rādhāyāḥ parodḥatvam amanyamānāḥ kanyātvam evāhus tan-mate tasyāḥ sarva-gopībhyaḥ sakāśān nikarṣa evopapadyate sma, na tūtkarṣaḥ | tathā hi bhagavato rukmiṇī-lakṣmy-ādi-preyasībhyo'pi gopīnām utkarṣaḥ premotkarṣa-mūla eva | prema-tāratamyena tasya vaśyatva-tāratamyāt premotkarṣo vaśyatvātīśaya-jñāpaka eva bhavet | āsām ca premotkarṣa-jñāne śrī-bhagavatā śrīmad-uddhavana ca loka-dharmollaṅghanam eva hetur upanyastaḥ | tac ca bhagavad-vākyaṁ, yathā—[evaṁ mad-arthojjhita-loka-veda-svānām](#) iti | [na pārāye'ham niravadya-samyujām](#) iti ca | uddhava-vākyaṁ, yathā—[āsām aho caraṇa-reṇu-juṣām aham syām](#) ity ādi ca | yadi śrī-rādhāyāḥ kanyātvam eva tatra ca sati—[nanda-gopa-sutaṁ devi patim me kuru te namaḥ](#) iti śrī-kṛṣṇa-pati-bhāvān na loka-vedātikramaḥ | tatra ca sati tasyā bhagavad-uddhava-viśayatvābhāvāt premotkarṣaḥ śrī-bhāgavata-mate kena prakāreṇa jñeya ity anyābhyo'pi parodḥābhyo gopībhyo nikarṣa iti na tan-matam asmat-prabhu-saṁmatam |

nanu ca śrī-rādhā hi kṛṣṇasya svarūpa-bhūtā hlādinī śaktir eva | tasyā vastutaḥ svīyatvena na tu parakīyātvam ghaṭate | satyam | rādhā-kṛṣṇāv asmābhir upāsyete līlā-viśiṣṭāv eva, na tu līlā-rahitau | līlāyāḥ śuka-parāśara-vyāsādi-proktatve 'pi śrī-śuka-proktaivāsmākam paramābhīṣṭā | tasyām ca gopīnām parakīyātva-darśanāt sarva-gopī-śiromaṇiḥ sāpi parakīyaiva |

nanu dāmpatyena duryaśo-nibandhanām na mano-duḥkham nāpi śvaśrū-nanandādīkaṁ rukmiṇy-ātau dṛṣṭam | gopīṣu tu tat tad dṛśyata ity etad-amśena duḥkhādhikyam evāsām rukmiṇy-ādībhyaḥ sakāśād apakarṣa-hetur astu | maivam | rāgānurāga-mahābhāvavatinām vraja-devīnām yāni yāni yāvanty eva laukika-duḥkhāni tāni tāni tāvanti sukhāny eva bhavanti | yad vakṣyate –

[duḥkham apy adhikam citte sukhatvenaiva rajyate |](#)
[yatas tu praṇayotkarṣāt sa rāga iti kīrtiyate || \[u.nī. 14.126\] iti |](#)

ata evāhur mahā-bhāva-lakṣaṇa-vyākhyāyām śrīmaj-jīva-gosvāmi-caraṇāḥ | duḥkhasya parama-kāṣṭhā kula-vadhūnām svayam api parama-sumaryādānām svajanārya-pathābhyām bhraṁśa eva | nāgny-ādir na ca maraṇam | tataś ca tat-tat-kāritayā pratīto'pi kṛṣṇa-sambandhaḥ sukhāya kalpate | sā ca ārambhato vraja-devīṣv eva dṛśyate | paṭa-mahiṣīsu sambhāvayitum api na śakyate | tad evam eva tā evoddiśya uddhavaḥ sa-camatkāram āha yā **dustyajam ārya-patham svajanam ca hitvā** iti |

atra tāsām āsṛityaiva pravṛtto'nurāgo mahābhāva iti vyākhyayā rāgasya parameyattā yadā bhavet tadaiva mahābhāvasyodaya iti mahābhāvodaya-vyañjikā rāga-parameyattaiva | sā ca rāga-parameyattā tadaiva bhavet yadā samasta-duḥkhātīśaya-sīmā-rūpa-svajanārya-patha-bhraṁśa-karaṇa-śīlaḥ kṛṣṇa-sambandhaḥ sukhāya bhavati, nānyadā iti | ato'prakāṭa-līlāyām yadi svajanārya-patha-bhraṁśa-karaṇa-śīlatvam śrī-kṛṣṇa-sambandhasya naivāsti tadā rāgasyāpi parameyattā nāsti | tasyām asatyām mahābhāvasyāpy anūdaya iti naitat samañjasam | tasmāt prakāṭayām ca līlāyām svajanārya-patha-bhraṁśa-karaṇam aupapatyam teṣām svecchābhimatam matam | aprakāṭa-līlāyām dāmpatyam tu parecchābhimatam matam | ataḥ sādḥuktaṁ tair eva parama-kṛpālubhiḥ—

**svecchayā likhitam kimcit kimcid atra parecchayā |
yat pūrvāpara-sambaddham tat pūrvam aparam param ||** iti |

na caupapatye **sāhitya-darpaṇa**-kārasyaśaṁmatir iti bhetaḥ |

**nāṭīva-saṅgatatvād bharata-muner mata-virodhāc ca |
sāhitya-darpaṇīyā na grhītā prakriyā prāyaḥ ||** [nā.ca. 2]

iti **nāṭikā-candrikā**okter grantha-kṛdbhir eva tan-matasyānaṅgikārād iti |

kiṁ ca, guru-viprāgni-sāksike vraja-sundarīṇām śrī-kṛṣṇena pariṇaye vyavasthāpīte sati upakramataḥ sarva evojjvala-nīlamanīr viparyastārtha eva kṛtaḥ syāt | tathā hi—**patnī-bhāvābhīmānātmā** iti samañjasā-lakṣaṇena tāsū prasaktena **rāgeṇaivārpitātmano loka-yugmānepekṣitāḥ** ity ādi-lakṣite tāsām svabhāve'palāpīte sati para-sundarībhya utkarṣe hīyamāne mūla-bhūtasya sthāyibhāvasyaivāvyavasthāyām satyām **saṅketī-kṛta-kokilādininadam** iti, **tatraiva paramotkarṣaḥ śṛṅgārasya pratiṣṭhitāḥ** ity ādi-vākyaiḥ kaṣṭa-kalpanayā saṅgamitaiḥ kathaya kiṁ phalam iti | tat-tal-lakṣaṇodāharaṇādīkam āpātato bodhanārtham eva, na tu grantha-kṛtām hārdābhīprāya-sambaddham iti cet, teṣu, śrīman-niravadhi-karuṇeṣu parama-bhakta-suhṛd-vareṣu bhaṅgyā vipralipsutvāropa evety alam bahu-vicāra-vilasiteneti |

tiryag-yonim avāpa karma-vaśato viṣṇuḥ sa cety uktimac
chāstram gāruḍam atyasahyam api no kasyāpi tat-saṁmatam |
vyāso bhāgavatasya tasya ca bhavet kartā tad apy ādarād
ārādhyāḥ sa gatīś ca tatra nitarām āgo'sti keṣām api ||

gāruḍa-vacanam ca, yathā—

brahmā yena kulālavan niyamito brahmāṇḍa-bhāṇḍodare

viṣṇur yena daśāvatāra-gahane kṣipto mahā-saṅkaṭe |
rudro yena kapāla-pāṇi-putake bhikṣātanam kāritaḥ
sūryo bhrāmyati nityam eva gagane tasmai namaḥ karmaṇe ||

iti **garuḍa-purāṇiyah** śloko **bhagavat-sandarbhā**-dhr̥to dṛśyaḥ ||21||

viṣṇudāsaḥ: nanūpapatau paramotkarṣatvaṁ bhavataiva kevalam ucyate | anyatra
pratyutāsmin nyūnatvaṁ śrutam asti | tatrāha satyam | laghutvam iti ||21||

—o)0(o—

|| 1.22 ||

tathā ca prāñcaḥ—

śṛṅgāra-rasa-sarvasvaṁ śikhi-piccha-vibhūṣaṇam |
aṅgikṛta-narākāram āśraye bhuvanāśrayam ||22||

śrī-jīvaḥ: rasa-niryāsa-svādārtham ity eva prācīna-tadīya-mahā-bhakta-śrī-līlā-śuka-matena
draḍhayati—tathā ca prāñca iti | bhuvanāśrayam api aṅgikṛtaḥ svikṛta ātmīyatvena vyañjito
narākāro na tu devākāro yena | yad vā, svāvatāreṇa svikṛtā nara-jātir yena tam | tathā śikhi-
piccha-vibhūṣaṇam gopālākārocita-veṣa-līlādīkam | kim ca śṛṅgāra-rasasya sarvasva-rūpam
āśrayam ity arthaḥ ||22||

viśvanāthaḥ: vyavasthāpitam evārtham prācīna-mahānubhāva-parama-bhakta-śrī-līlā-śuka-
matena draḍhayati—tathā ceti | śikhi-piccha-vibhūṣaṇatvaṁ gopāṅganā-ramaṇasyāsādhāraṇo
dharmah | śṛṅgāra-rasaḥ sarvasvaṁ yasyeti bahu-vrīhiṇā kṛṣṇaḥ so'pi gata-sarvasvo raṅka iti
bhavatīti vyajyate | śṛṅgāra-rasasya sarvasvaṁ iti tat-puruṣeṇa śṛṅgāra-raso'pi tam vinā svasya
vaiyarthyaṁ jānātīti | sa ca śṛṅgāra aupapatya eva paramotkṛṣṭas tatra ca tasya śrī-kṛṣṇasya
laghutve sati katham tam eva śrī-līlā-śukaḥ āśrayate | yad vā, tasya laghutve kutaḥ śṛṅgāra-
rasa-sarvasvibhūtatvaṁ ity abhiprāyaḥ | aṅgī mukhyas tathābhūtikṛto narākāro yena tam |
yena śuklikṛtā hamsāḥ itivat cviḥ | anye vaikuṅṭha-nāthasya devākārā matsya-kūrmādy-ākārās
ca etad-aṅga-bhūtā iti bhāvaḥ | bhuvanāny evāśrayās trijagan-mohanatvād ālambanī-bhūtāni
yasya tam ||22||

viṣṇudāsaḥ: na kim api ||22||

—o)0(o—

|| 1.23-24 ||

anukūla-dakṣiṇa-śaṭhā dhr̥ṣṭas ceti dvayor athocyante |
pratyekam catvāro bheda yuktibhir amī vṛtṭyā ||23||
śaṭhya-dhārṣṭye param nāṭya-prokte upapater ubhe |

kr̥ṣṇe tu sarvaṁ nāyuktaṁ tat-tad-bhāvasya sambhavāt ||24||

śrī-jīvaḥ: tad etad abhimataṁ abhivyajya prakṛtaḥ śrī-kr̥ṣṇa-rūpaṁ ālambanam eva vivṛṇvan tasya līlā-viśeṣeṣu vaiśiṣṭyam āha anukūleti | dvayoh paty-upapatyoh | vṛttyā ceṣṭayā ||23|| tad evopapādayati śāṭhya-dhārṣṭye paraṁ nātyeti | yadyapy upapater aṅgini rase varṇanīyatā nāsti tathāpy aṅge'stīti tathoktam | tat-tad-bhāvasya patitvopapatitva-līlā-vyañjaka-prema-viśeṣasya ||24||

viśvanāthaḥ: dvayoh paty-upapatyoh | vṛttyā ceṣṭayā ||23|| tat-tad-bhāvasya patitvopapatitva-rūpasya | yad vā śāṭhya-dhārṣṭyādeḥ ||24||

viṣṇudāsaḥ: dvayoh paty-upapatyoh | vṛttyā ceṣṭayā | nātye nātya-śāstre | paraṁ kevalam upapater eva ||23-24||

—o)0(o—

|| 1.25-26 ||

tatrānukūlaḥ—

atiraktatayā nāryām tyaktānya-lalanā-spr̥haḥ |
sītāyām rānavat so'yam anukūlaḥ prakīrtitaḥ ||25||
rādhāyām eva kr̥ṣṇasya suprasiddhānukūlatā |
tad-āloke kadāpy asya nānyā-saṅgaḥ smṛtiṁ vrajet ||26 ||

śrī-jīvaḥ: rādhāyām eveti | tad āloke tasyā āloke saty upalakṣaṇātvāt śravaṇe smarāṇe ca satīty arthaḥ | sārva-diktavābhāvān na śrī-rāma-sītā-dṛṣṭāntatvaṁ na paryāptam iti na mantavyam | tasyaika-patnī-vrata-dharasya manasāpy anya-nārī-spr̥hā anyāyyatvād ananya-gates tad-eka-spr̥hatvaṁ na durghaṭam | tasya tu satīṣv apy anya-bahula-vanitāsu tasyā darśane sati tāsām svasmin para-premavatinām vismaraṇam durghaṭam | tathāpi taj-jātam ity evam atraivānukūlasya parama-paryāptatvaṁ tad-āloke ity anena darśitam | tathā ca rāsa-līlāyām tām ādāyāntardhāya duḥkhitā api tās tena nānusamhitā | ittham eva [gīta-govinde](#) [3.1] [rādhām ādāya hṛdaye tatyāja vraja-sundarīḥ](#) ||25-26||

viśvanāthaḥ: nāryām ekasyām atyanuraktatayā hetunā tyaktā anya-lalanā-viṣayiṇī spr̥hā yena iti spr̥hā-mātrasyaiva niṣedhāt lalanāntarābhāva-pakṣo nirastaḥ ||25||

tad-āloke tasyā rādhāyā āloke sati | tad-upalakṣaṇātvāt śravaṇe smarāṇe ca satīty arthaḥ | ata eka-patnī-vrata-dharasya śrī-rāmasya sītāyām ānukūlyam sughaṭam eva | asya punar bahu-vallabhasya tasyām ānukūlyam durghaṭam api tad-itara-sarva-premavati-vismāraka-tadīya-paramādbhuta-premātiśaya eva ghaṭayatīti dyotayitvā rāsa-niṣṭhād apy ānukūlyād etan-niṣṭhasyānukūlyasya prema-mūlakaḥ paramotkarṣo dhvanita iti | ata eva rāsa-līlāyām tām ādāyāntardhāya duḥkhitā apy anyās tena duḥkhitatvena nānusamhitāḥ | ittham eva [gītam](#) [gī.go. 3.1] [rādhām ādāya hṛdaye tatyāja vraja-sundarīḥ](#) ||26||

viṣṇudāsaḥ: na kim api ||25-26||

—o)0(o—

|| 1.27 ||

vaidagdhī-nikuramba-cumbita-dhiyaḥ saundarya-sārojjvalāḥ
kāminyāḥ kati nādyā vallava-pater dīvyanti goṣṭhāntare |
rādhe puṇyavatī-śikhā-maṇir asi kṣāmodari tvām vinā
preṅkhanṭī na parāsu yan madhuripor dṛṣṭātra dṛṣṭir mayā ||27||

śrī-jīvaḥ: tad etad anusṛtya svayam upaślokeyati vaidagdhīti | tad idaṁ vṛndāvanam | tvām
vinā tava virahe sati parāsu mura-ripor dṛṣṭir mayā sadā tādṛśa-līlā-vanādhiṣṭhātryāpi
preṅkhanṭī prakṛṣṭatayā calantī na dṛṣṭā ||27||

viśvanāthaḥ: vaidagdhīti vṛndāvanam | tvām vinā | tava virahe satīty arthaḥ | tena tat-
smaraṇa-vyañjanayā tad-āloke iti lakṣaṇa-saṅgatiḥ | preṅkhanṭī calantī ||27||

viṣṇudāsaḥ: vaidagdhīti | kṛṣṇe āsaktim sampādinī rādhām prati vṛndoktiḥ | asamānordhva-
saundarya-vaidagdhīyādīnām nityāśrayatve'pi tasyāḥ kevalam yat puṇyavatī-
śikhāmaṇitvenaiva kathanaṁ, tat tu tasyā vāmyādy-udbhavābhāvārtham | tad-udbhave sati tu
kṛṣṇe tasyā āsakti-sampādanaṁ durghaṭam iti | preṅkhanṭī kuṭilam gacchantī | tathaiivoktam
śrī-jayadeva-caraṇaiḥ—kāmsārīr api sāmsāra-vāsanābaddha-śṛṅkhalām [nītaṁ 3.1] ity ādinā |

bhrūvallī-calanaiḥ kayāpi nayanonmeṣaiḥ kayāpi smita-
jyotsnāvicchuritaiḥ kayāpi nibhṛtam sambhāvitasyādhvani |
garvād bheda-kṛtāvahela-vinaya-śrī-bhāji rādhānane
sātānkānunayam jayanti patitāḥ kamsadviṣaḥ dṛṣṭayaḥ || [padyā. 259]

iti padyāvalyām umāpatidharoktyāpi | alaṅkāra-kaustubhe [5.52] ca

nānyasyāḥ sadanam prayāti sa mayā samprārthyamāno'pi ca
prāyo me hṛdayam dunoti lalite tāsām manas tāpataḥ |
ārāme ramate mamaiva satatam mad-vartma saṁvīkṣate
svapne'pi pratikūlatām na gatavān kṛṣṇaḥ satṛṣṇo mayi || 27 ||

—o)0(o—

|| 1.28 ||

dhīrodāttānukūlo, yathā—

kuvalaya-dṛśaḥ saṅketa-sthā dṛg-añcala-kausālair
manasija-kalā-nāṭī-prastāvanām abhitanvatām |

**na kila ghaṭate rādhā-raṅga-prasaṅga-vidhāyitā
vrata-vilasite śaithilyasya cchaṭāpy agha-vidviṣaḥ ||28||**

śrī-jīvaḥ : pūrvaṁ dhīrodāttādaya udāhṛtā eva, samprati tad-anusāreṇa tat-tad-bhāva-
miśrādīn udāharati dhīrodāttānukūlo yathety ādibhiḥ | tatra kuvalaya-dṛṣa ity atrāpi śrī-
rādhā-sakīhīṁ prati vṛndā-vacanam | saṅketasthāḥ śrī-rādhikābhisāra-vartmani nānukuñjān
saṅketāspadīkṛtyādhitīṣṭhantyaḥ | nāṭī-śabdena nāṭya-prabandha-viśeṣā nāṭikocyate |
prastāvanā-śabdena tu tad-artha-saṅkṣepa-vyañjanā-mayo naṭī-nirdiṣṭaḥ prathamo bhāgaḥ |
kiṁ cātra na kila ghaṭata iti sambhāvanā-mātra-jñeya-bhāvatvena tasya gambhīratvam |
gāmbhīryāc ca tasyāvaśyaka-kṛtya-viśeṣa-vyāja-maya-sāntvana-vacanenaiva krama-śastās
tyajati na tu rūkṣa-mudrayeti prāptatvād vinayitvam | tathāpi tās tatra nānā-bhaṅgibhir
vighnaṁ kurvatīḥ prati kopānuddbhāvanāt kṣantrtvam | yatas tā duḥkhaṁ na prāpnuvantv iti
bhāvanā-jāte'pi karuṇatvam | spaṣṭatayā tathokteḥ sudṛḍha-vratatvam | vinayitvād eva vyaktād
ātma-ślāghitvābhāvavattva-lakṣaṇam akatthanatvam | tathāpy antatas tu śrī-rādhā-lakṣaṇa-
parama-preyasī-lābhāt garvo vartata eveti gūḍha-garvatvam | tatra vighna-śaṅkayā jhaṭīti
gamanāt vyaktam susattva-bhṛttvam iti dhīrodāttatvam vyaktam | anukūlatvam ca tat-tat-
sarva-parityāga-pūrvaka-tad-atisaraṇām spaṣṭam eva ||28||

viśvanāthaḥ : bhakti-rasāmṛta-sindhau dhīrodāttādaya udāhṛtā eva | samprati tad-bhāva-
miśrān anukūlādīn udāharati dhīrodātteti |

[gambhīro vinayī kṣantā karuṇaḥ sudṛḍha-vrataḥ |](#)
[akatthano gūḍha-garvo dhīrodāttaḥ susattva-bhṛt || \[bha.ra.si. 2.1.226\]](#)

ity evaṁ lakṣaṇo dhīrodāttāś cāsau anukūlaś ceti saḥ kuvalayeti | rādhām anusmarantaṁ śrī-
kṛṣṇaṁ dūrād ālokyā citrām prati lalitāyāḥ sāsṁvāsa-vacanam | nāṭī nāṭyam | prastāvanā tad-
artham saṅkṣepa-vyañjanā-mayī prathamā pravṛttiḥ | tām abhi śrī-kṛṣṇa-dṛṣṭābhīmukhatayā
tanvatām | saṅketasthāḥ śrī-kṛṣṇābhīmukha-vartma-nikaṭa-stha-kuñjān saṅketāspadī-kṛtya
tiṣṭhantyaḥ |

prastāvanām iti | prastauter ṇyantādyuṭā | kandarpa-kalā-nāṭyam mayā prastutīkṛtam ity
ekaikaśas tās taṁ jñāpayitvā tasmāt svayam atra nṛtya māṁ ca nartayeti vyañjanantv ity
arthāḥ | atra śrī-kṛṣṇasya gāmbhīryam parama-caturābhir api tābhis tac-citta-vṛttānavagāhāt |
tvām kalā-nāṭya-raṅga eva nartīyāmi kintu go-sambhālanam sampraty agrataḥ pradēse
āvaśyakam | tasmāt kṣaṇa-mātram tatra mad-gamanam anumanyasva | iti pratyekam tāḥ prati
dṛg-añcalenaiva jñāpanāt |

vinayitvam | tad api nānā-bhaṅgibhir vighnam eva kurvatīḥ tāḥ prati kopānuddbhavāt
kṣantrtvam | tāsām sva-viraha-duḥsaha-duḥkhānusandhānāt karuṇatvam | rādhāyām eva yo
raṅgas tadiya-kandarpa-kalā-nāṭya-sambandhī tatraiva prakṛṣṭam saṅgam nṛtya-
nartanāsabhyatva-lakṣaṇa-kṛteṣu āsaktim vidhātum śīlam yasya tasya bhāvas tat tā saiva
vratam tasya vilasite anuṣṭāna-viṣaye śaithilyasya chaṭāpi na ghaṭate na sambhavatīti sudṛḍha-
vratatvam | he śrī-rādhē sarva-gopī-pratāraṇa-paṇḍitas tvayy evāham anurāgī iti tām prati sva-
prema-vaśyatatvaysa akathanāt akatthanatvam | māḍṛṣaḥ premī sambhoga-saukhyavān satī-

vrata-dhvaṁsy api sarva-dhārmika-ślāghyo'nyo nāstīti garvasyāprakāṣanāt gūḍha-garvatvam | agha-vidviṣa iti susattva-bhṛttvam | anukūlatvam sarvatraiva spaṣṭam eva ||28||

viṣṇudāsaḥ : dhīrodāttānukūla iti | tatra pūrvoktam dhīrodāta-lakṣaṇam—

[gambhīro vinayī kṣantā karuṇaḥ sudṛḍha-vrataḥ |](#)
[akatthano gūḍha-garvo dhīrodātaḥ susattva-bhṛt || \[bha.ra.si. 2.1.226\] iti |](#)

kuvalaya-dr̥ṣa iti saṅketa-sthalām śrī-rādhām praty abhisarantam śrī-kṛṣṇam pathi sva-sva-saṅketa-sthābhir vraja-devībhir viracitām apāṅga-bhaṅgīm vilokya tāsām anurodhāt kṛṣṇāgamana-bādhāsaṅkayā vimanaskām iva viśākhām prati śrī-lalitāyāḥ sa-yuktikāśvāsa-vacanam manasija-kalaiva nāṭī nāṭikā tasyām prastāvanam tat-pratipādyā-vastuno dvāram | rādhā-raṅgety ādinā tasyām kṛṣṇasyānukūlatvam vyaktam eva | atrānukūlyasya prādhānya-vivakṣayā dhīrodāttokta-guṇaḥ kārtsnyena nodāhṛtāḥ | kintu sudṛḍha-vratatvam tathā svaika-priyatva-buddhyā nānā-bhāva-prakāśinībhis tābhis tad-ekānukūlya-niṣṭhasya śrī-kṛṣṇasya nayānavagāhād gāmbhīryatvam ceti guṇa-dvayam eva vyaktam uktam | pūrvam tu kevala-dhīroddodāhṛtau sarva eva guṇā darśitāḥ santi | tathā hi –

[vīram-manyā-mada-prahāri-hasitam dhaureyam ārtoddhṛtau](#)
[nirvyūḍha-vratam unnata-kṣīti-dharoddhāreṇa dhīrākṛtim |](#)
[mayy uccaiḥ kṛta-kilbiṣe'pi madhuram stutyā muhur yantritām](#)
[prekṣya tvām mama durvitarkya-hṛdayam dhīr gīs ca na spandate || \[bha.ra.si. 2.1.227\]](#)
[||28||](#)

—o)0(o—

|| 1.29 ||

dhīra-lalitānukūlo, yathā—

gahanād anurāgataḥ pitṛbhyām
apanīta-vyavahāra-kṛtya-bhāraḥ |
viharan saha rādhayā murārīr
yamunā-kūla-vanāny alamcakāra ||29||

śrī-jīvaḥ : gahaneti | nāndīmukhīm prati paurṇamāsī-vacanam | gahanād iti samyak paryālocayitum aśakyatvāt | [gahanā karmaṇo gatiḥ](#) itivat | [gahanam gahvare duḥkhe vipine kalile'pi ca](#) iti [viśva-prakāśāt](#) | atra yamunā-kūla-vanāny alamcakāreti vidagdhatvam nava-tārūnyavattvam ceti bodhitam | pūrvatra vihāra-śobhā-vaicitryāparatva-śobhātiśaya-dṛṣṭyā tad-alaṅkaraṇāpatteḥ | viharann iti | parihāsa-rasasya kroḍīkṛtatvāt parihāsa-viśāradatvam pitṛbhyām bhārāpanayanenaiva niścintatvam spaṣṭam | āstām tāvat parama-svairā-līlatvenaiveti bhāvaḥ | yatra pitṛbhyām anyaiḥ kāryamāṇam gocāraṇādikam api svairā-līlatvenaivāvagamyate | na tv anyatraiva bhāratvena | tad uktam—[vraje vikṛḍator evam gopāla-cchadma-māyayā](#) ity atra go-pālanam eva chadma vyājo yasyām tayā māyayā

pratāraṇa-śaktyā vraje vikrīḍator iti krīḍaivābhīṣṭam gopālanam tv anyathāpi syād iti bhāvaḥ |
rādhayā saha viharann ity api vihārānavaccheda-prāptyā preyasī-vaśatvam ceti dhīra-
lalityatvam darśitam | aviccheda-vihārād anukūlatvam apīti dhīra-lalitānukūlatvam spaṣṭam
eva | tatra dhīra-lalita-lakṣaṇe prāyaḥ-śabdasya bahir vyakti-karaṇābhāvād iti bhāvaḥ ||29||

viśvanāthaḥ : gahanād iti | nāndīmukhīm prati paurṇamāsyā vacanam | gahanāt nirvaktum
aśakyāt |

vidagdho nava-tāruṇyaḥ pariḥāsa-viśāradaḥ |
niścinto dhīra-lalityaḥ syāt prāyaḥ preyasī-vaśaḥ || [bha.ra.si. 2.1.230] iti |

iti dhīra-lalita-lakṣaṇam | atrāpanītetī niścintatvam | viharann iti parasmaipada-prayogeṇa
preyasīyānanda-dāna-tātparyāvagamāt preyasī-vaśatvam | vartamāna-prayogeṇa tayaiva saha
vihārānavacchedāt kāntāntara-tyāgāt anukūlatvam | vanānīti bahu-vacane ekatra vane vihrītya
punar anyatra tirodhāya sthityā tatrāpy anvīṣyantyā tayā svam drṣṭavatyā parihasantyā vihrītya
punar anyatrāpi tathā tathā vilāsāviṣkārāt pariḥāsa-viśāradatvam | alamcakārety alam-padena
vidagdhataḥ vaidagdhyā-maya-vihārasyaiva tat-pradeśa-sāphalyāpādakatvāt nava-tāruṇyam
tu sarvatraivānusyūtam ||29||

viṣṇudāsaḥ : dhīra-lalitānukūla iti | dhīra-lalityasya lakṣaṇam—

vidagdho nava-tāruṇyaḥ pariḥāsa-viśāradaḥ |
niścinto dhīra-lalityaḥ syāt prāyaḥ preyasī-vaśaḥ || [bha.ra.si. 2.1.230] iti |

gahanād iti śrī-rādhā-kṛṣṇayoḥ svaira-līlā-mādhuryānubhavana hrīṣṭa-mānasā vṛndā
nāndīmukhīm prati prāha gahanāt parama-rahasyatvena itara-janair duravagāhāt | rādhayeti
tasyām kṛṣṇasyānukūlatvam spaṣṭam eva | atrāpi pūrva-rītyā kevala-niścintatvam kathitam |
pūrvaṁ tu lakṣaṇoktāḥ sarva eva guṇāḥ kathitāś ca santi | yathā—

vācā sūcita-śarvarī-rati-kalā-prāgalbhyayā rādhikām
vṛīḍā-kuñcita-locanām viracayann agre sakhīnām asau |
tad-vakṣo-ruha-citra-keli-makarī-pāṇḍitya-pāram gataḥ
kaiśoraṁ saphalī-karoti kalayan kuñje vihāram hariḥ || [bha.ra.si. 2.1.231] iti |

vidagdha-mādhava—

kaṭhorā bhava mṛdvī vā prāṇās tvam asi rādhike |
asti nānyā cakorasya candralekhām vinā gatiḥ || [vi.mā. 5.31]

tatraiva—

smara-krīḍā-lubdhaḥ paśupa-ramaṇīṣu sphuṭam aham
tathāpy akṣṇor vartis tvam asi mama divyāñjana-mayī |
tapādyāḥ kim bhṛṅgaḥ pṛthulam rtu-lakṣmīr na bhajate
rasollāsād enam tad api hi madhu-śrīr madayati || [vi.mā. 5.33] ||29||

dhīra-śāntānukūlo, yathā—

vradhnopāsti-vidhau tava praṇayitāpūreṇa veśaṃ gate
kṣmā-devasya katham guṇo'py agharipau drāg adya saṃcakrame
buddhiḥ paśya viveka-kausālavatī drṣṭiḥ kṣamodgāriṇī
vāg etasya mṛgākṣi rūḍha-vinayā mūrtiś ca dhīrojvalā ||30||

śrī-jīvaḥ : vradhneti | dhīra-śāntānukūlatvam atra spaṣṭam eva | vradhnaḥ sūryaḥ | etad-
upāsanā līlā śrī-rādhāyāḥ | candrāvalyās tu caṇḍikopāsanā-rūpeti paramparopadeśa-labdham |
evam uttaratrāpi jñeyam ||30||

viśvanāthaḥ : dhīra-śānteti | tal-lakṣaṇam—

śama-prakṛtikaḥ kleśa-sahanaś ca vivecakaḥ |
vinayādi-guṇopeto dhīra-śānta udīryate || [bha.ra.si. 2.1.233] iti |

vradhneti | jaṭilā-saṃnidhāv api rādhā-karṇe viśākhoktiḥ | vradhnaḥ sūryaḥ | tava
praṇayitāpūreṇety ādinā guru-jana-saṃnihitāyā api tava tyāgāsaktes tvaṃ-mātraika-gatāv
asminn anyālakṣitam | kiṃcid apāṅgāmṛtam arpayeti dhvaniḥ | tena cānukūlatvam vyaktam |
buddhiḥ paśyati vivecakatvam | drṣṭiḥ kṣamodgāriṇīti kleśa-sahatvam | svābhāvika-cāncalya-
tyāga evātra kleśaḥ | rāga iti vinayitvam mūrtiś ca | dhīreti śama-prakṛtikatvam | atra
tasyātmārāma-sikhāmaṇitvam vraja-premṇā yan nihnutam asti tad evātra prakṛti-śabdena
vācyam | atra kṣmādevasya katham guṇa iti tenāgharipur ayam adya bgharipur ayam adya
brāhmaṇa iva drṣyate tataś copamāyām satyām śānta-śṛṅgāra-rasayor aṅgāṅgibhāvo na
viruddhyate | yad uktam—sāmyena vacane'pi ceti pūrva-grantha eva ||30||

viṣṇudāsaḥ : dhīra-śāntānukūla iti | dhīra-śāntasya lakṣaṇam yathā tatraiva—

śama-prakṛtikaḥ kleśa-sahanaś ca vivecakaḥ |
vinayādi-guṇopeto dhīra-śānta udīryate || [bha.ra.si. 2.1.233] iti |

vradhneti kadācid gurv-ādeḥ suṣṭhu nirbandha-vaśād alabdha-rahāḥ-kṛṣṇa-saṅgāyāḥ śrī-
rādhāyā utkaṇṭhodrekaṃ pratyakṣam kayācid amitārthayā dūtyā sūrya-pūjā-miṣataḥ rādhā-
sadmani prāpitam vipra-veśa-gūḍhaḥ śrī-kṛṣṇam drṣṭā viśākhā śrī-rādhikāṃ prati sa-
camatkāra-m āha | vradhnaḥ sūryas tasyopāsti-vidhau upāsanā-vidhāne nimitte tava
praṇayitā-pūreṇa hetunā, kṣmā-devasya viprasya | saṃcakrame saṃcacāra | dhīra-śāntoktāḥ
sarva eva guṇāḥ kathitāḥ | tatra buddhir ity ādinā vivecakatvam drṣṭir ity ādinā kleśa-
sahanatvam | vāg ity ādinā vinayitvam | mūrtir ity ādinā śama-prakṛtikatvam | anukūlam tu
spaṣṭam eva | sarvā vraja-sundariḥ santyajya vipra-veśenāpi śrī-rādhā-saṅgaika-lālasatvāt |
pūrvam api **rasāmṛta-sindhau**, yathā—

vinaya-madhura-mūrtir manthara-snigdha-tāro

vacana-ṣaṭima-bhaṅgī-sūcitāśeṣa-nītiḥ |
abhidhad iha dharmam dharmā-putropakaṅthe
dviḥja-patir iva sāksāt prekṣyate kaṁsa-vairī || [bha.ra.si. 2.1.234] iti ||30||

—o)0(o—

|| 1.31 ||

dhīroddhatānukūlo, yathā—

satyam me parihr̥tya tāvaka-sakhīm premāvadātām mano
nānyasmin pramadājane kṣaṇam api svapne'pi saṅkalpate |
sāra-grāhiṇi gauri sad-guṇa-gurau mukta-vyalikodyame
mudrām kim nu mayi vyanakṣi lalite gūḍhābhyasūyā-mayīm ||31||

śrī-jīvaḥ : satyam me iti | he gauri vyalikam apriyam tatra mudrām kim nv ity ādinā
mātsaryavattvam roṣaṇatvam ca | sāra-grāhiṇi sarva-sad-guṇa-gurau mukta-vyalikodyame
mayīti ahaṅkāritvam vikatthanatvam ca | satyam me ity ādinā svadharmā-gopana-vacasā
māyāvitvam | tena kvacit skhalana-vyañjakena calatvam iti dhīroddhatatvam |
tatrānukūlatvam ca | kvacit ca tad-aparādha-bhañjanāya vaiyagryālakṣyate ||31||

viśvanāthaḥ : dhīroddhatteti | tal-lakṣaṇam—

mātsaryavān ahaṅkārī māyāvī roṣaṇas calaḥ |
vikatthanaś ca vidvadbhir dhīroddhata udāhṛtaḥ || [bha.ra.si. 2.1.236] iti |

satyam iti | kṣṇābhisāra-mārga-sthānām gopīnām svāmi-yogān tena kṣṇena ca ḍṛg-antādyair
mṛṣākṛta-tat-tad-āśvāsān dūrād eva ḍṛṣṭavatīm tasya rādhikaikatāna-cetastvam jñātvāpi
vāmya-vaśāt bho vraja-nagarī-nāgara ! sāmprataṁ mat-sakhīm sukhayitvā adya vartma-
tyaktāḥ pratiśruta-sva-vilāsāḥ kāmīnyo'pi kṣaṇānantaram tvayā samādheyā iti nayana-vadana-
grīvādi-bhaṅgyaiva bruvāṇām lalitām prati tad-vacanam | atra satyam ity ādinā saṅkalpata ity
antena anukūlatvam | sāra-grāhiṇi sad-guṇa-gurāv ity ābhyām ahaṅkāritvam vikatthanam ca |
mukteti vyalikam tvad-apriyam tasyodyamo'pi mayā muktaḥ pathi pathi tās cakṣuṣāpi na
ḍṛṣṭās tad api tvam mayi mithyā-doṣam āropayasīti māyāvitvam roṣaṇatvam ca | mudrām kim
nv ity ādinā mātsaryavattvam vyaktam ||31||

viṣṇudāsaḥ : dhīroddhatānukūla iti | tatra dhīroddhattasya lakṣaṇam, yathā tatraiva—

mātsaryavān ahaṅkārī māyāvī roṣaṇas calaḥ |
vikatthanaś ca vidvadbhir dhīroddhata udāhṛtaḥ || [bha.ra.si. 2.1.236] iti |

satyam iti kadācid uparodha-vaśāt kayāpy anya-vraja-sundaryā saha kṣṇaḥ kṛdām kṛtvā
prātar dhīrauddhatyam avalambya mānīnīm śrī-rādhām prasādayitūṁ prathamatas tad-
vayasyā-vṛndā-mukhyām lalitām pratyuvāca—satyam śapathaḥ | premṇā avadātām nirmalam |

muktas tyaktaḥ vyalikasyāparādhasya udyamo’pi yena tasmin mayi | abhyasūyā doṣāropas tat-
 pracūrām mudrām ākāraṁ kiṁ nu kathaṁ nu vyanakṣi prakāṭayasi | atra mātsaryam vinā
 dhīroddhata-lakṣaṇoktāḥ sarva eva guṇā darśitāḥ | tatra sad-guṇa-gurāv ity atrāhaṅkāritvam |
 mukta-vyalikodyama ity atrāpi ślāghayā vikatthanatvam, rasa-puṣṭy-arthaṁ kadācid anyāsu
 gopīṣv api rateḥ prasaṅgāt vyalikācaraṇe’py evam kapaṭa-cāturī-racanān māyāvitvam,
 mudrām ity ādibhiḥ sātōpa-vacanāt roṣaṇatvam cañcalatvam ca sūcitam | satyam ity ādya-
 padyārdhe śrī-rādhāyām tasyānukūlatvam vyaktam eva pūrvam api **rasāmṛta-sindhau**,
 yathā—

āḥ pāpin yavanendra dardura punar vyāghuṭya sadyas tvayā
 vāsaḥ kutracid andha-kūpa-kuhara-kroḍe’dya nirmīyatām |
 helottānita-dṛṣṭi-mātra-bhasita-brahmāṇḍāṇḍaḥ puro
 jāgarmi tvad-upagrahāya bhujagaḥ kṛṣṇo’tra kṛṣṇābhidhaḥ ||

[bha.ra.si. 2.1.237] iti ||31||

—o)0(o—

|| 1.32-33 ||

atha dakṣiṇaḥ—

yo gauravam bhayam prema dākṣiṇyam pūrva-yoṣiti |
 na muñcaty anya-citto’pi jñeyo’sau khalu dakṣiṇaḥ ||32||

yathā—

tathyam candrāvali kathayasi prekṣyate na vyalikam
 svapne’py asya tvayi madhubhidaḥ prema-śuddhāntarasya |
 śrutvā jalpaṁ piśuna-manasām tad-viruddham sakhinām
 yuktaḥ kartum sakhi sa-vinaye nātra viśrambha-bhaṅgaḥ ||33||

śrī-jīvaḥ: atha prathame dakṣiṇa-lakṣaṇe tad idaṁ vicāryate **dakṣiṇe saralodārau** ity **amara-**
kośāt dakṣiṇas tāvat saralaḥ | sa ca pūrva-granthe **sauśīlya-saumya-carito dakṣiṇaḥ kīrtiyate**
budhaiḥ [bha.ra.si. 2.1.137] iti viśiṣya lakṣitaḥ | sauśīlyena sukha-bhāva-rūpeṇa mano-
 dharmeṇa saumyam sukomalam caritam dehādi-ceṣṭā yasya sa ity arthaḥ | atra tu rase tam api
 viśiṣya lakṣayati yo gauravam iti | yaḥ khalu anya-citto’pi pūrva-yoṣiti gauravādikaṁ na
 muñcati sa dakṣiṇo jñeya ity anvayaḥ | atra yo gauravam bhayam premeti sauśīlyam eva
 viśiṣya darśitam | dākṣiṇyam ca viśiṣṭasya pūrva-granthokta-sāmānya-lakṣaṇāmśasya viśeṣa-
 lakṣaṇe’py apekṣaṇīyatvād atra saumya-caritatvam eva vaktavyam | tac ca mano-dharmasya
 gauravāder anurūpam eva, na tu lakṣyam dakṣiṇatvam | lakṣaṇāmś-pūrṇa-lakṣaṇayor
 ekatvānupapatteḥ sati caikatve paunaruktyasya vaiyarthyaḥ ca | tatas cāyam arthaḥ | yaḥ
 khalu anyasyām parama-sad-guṇāyām kasyāmcit tadiya-rāga-viśeṣeṇa paścāt baddha-citto’pi
 pūrva-yoṣiti gaurava-miśreṇa premṇā santata-kṛta-bhajanāyām kasyāmcid itarasyām na tv
 anyasyām iva śuddha-rāga-viśeṣeṇātīva ramayantyām gauravānusāri gauravam ādarām tathā
 bhayam prema-ratyās tasyāḥ svahetuka-prema-bhaṅgenāniṣṭāśaṅkāṁ tathā prema tad-
 duḥkhāśaṅkāyā pradhānam sneha-lakṣaṇam sneha-lakṣaṇatayā dākṣiṇyam dākṣiṇya-

śabdokta-saumya-caritatvaṃ ca na muñcati so'sau dakṣiṇa iti | devī rukmiṇī | [rukmiṇī dvāravatyām tu](#) iti purāṇa-prasiddha-vacanāt ||32-33||

viśvanāthaḥ : pūrva-yoṣiti prathamam yasyām āsakti-prasakti abhūtām tasyām | anya-cittaḥ anyasyām tad-uttara-kāla-prāptāyām navināyām cittam yasyeti tatraivāsakty-ādhikyaṃ sūcitam ||32||

tathyam iti | nāndimukhī-vākyam tvam satyam brūṣe | kim tv atyākṣepa-labdham | vyalīkam apriyam | aparādha ity arthaḥ | tatra hetuḥ premeti | śuddhāntareṇa dākṣiṇyam | sa-vinaye iti gauravam | vinaya-kāraṇatvena bhayam ca ||33||

viśnudāsaḥ: yo gauravam iti | dākṣiṇyam sārālyam ||32|| sakhī-mukhāt kṛṣṇa-kṛtāparādham śrutvā grhītamānām candrāvalīm prasādayitum tat-sannidhim āgatā gārī prathamatas tasyā mukhata eva kṛṣṇasyātikramodrekaṃ śrutvā tad-anumodana-bhaṅgyā kṛṣṇasya nirdoṣatām āpādayantī tām prati sasāram upadiśati tathyam satyam iti prathamata eva tasyā vacanānumodanam vākṣyamāṇa-nija-nivedane tasyā viśvāsotpādanārtham | vyalīkam apriyam aparādha ity arthaḥ | [vyalīkam apriya-kārya-vailakṣeṣv api](#) iti [viśvaḥ](#) | atra hetuḥ premeti | anena prema vyaktam evoktam, śuddhāntaratvena dākṣiṇyam ca | [dakṣiṇe saralodārau](#) iti koṣāt | tat tasmā piśuna-manasām khala-buddhīnām | sa-vinaye ity anena gauravatvam vyaktam | niraparādhino'pi tasyaitādṛṣa-vinayitvād bhayam ca | viśrambha-bhaṅgaḥ praṇaya-tyāgaḥ | [amarau](#) ca—

[kaṭhina-hṛdaye muñca bhrāntim vyalīka-kathāśritām](#)
[piśuna-vacanair dukham netum na yuktam imam janam |](#)
[kim idam athavā satyam mugdhe tvayā hi viniścitam](#)
[yad abhirucitam tan me kṛtvā priye sukham āsyatām || \[āmaru 53\] ||33||](#)

—o)0(o—

|| 1.34-35 ||

yad vā—

nāyikāsv apy anekāsu tulyo dakṣiṇa ucyate ||34||

yathā [daśa-rūpake](#) (2.7f)¹

snātā tiṣṭhati kuntaleśvara-sutā vāro'ṅga-rāja-svasur
dyūte rātrir iyam jitā kamalayā devī prasādyādyā ca |
ity antaḥ-pura-sundariḥ prati mayā vijñāya vijñāpīte
devenāpratipatti-mūḍha-manasā dvitrāḥ sthitam nāḍikāḥ ||35||

¹ Credited there to Bhoja. Comment: *ity ādāv apakṣapātena sarvanāyikāsu pratipatty-upanibandhanāt |*

śrī-jīvaḥ: vipriyaṁ yad yad vakti tasya tasya viruddham | aparādhaḥ anyam anyam apy atikramaḥ | kiṁ tv ete pṛthag eva lakṣaṇe darśyate ||34-35||

viśvanāthaḥ : snātety antaḥ-pura-cārinyā dūtyāḥ kasyāścit sva-sakhīm praty uktiḥ | snāteti | adya tasyā aṅga-saṅge dharmā-sāstram eva vidhāyakam iti bhāvaḥ | aṅga-rājasya svasur vāra iti | atravyāvahārikī nītir eva vidhāyiketi bhāvaḥ | dyūte iti | sā kamalā tvām adya katham hāsyatīti bhāvaḥ | devī rukmiṇī prasādayitum arheti | atra tvat-premaiva prayojakam iti bhāvaḥ | iti vijñāya sarvam aucityaṁ jñātvaiva | he dvāravatī-nātha ! antaḥ-puraḥ-sundariḥ prati avadhehīti mayā vijñāpīte sati devena tena apratipattiḥ samādhānāsāmarthyam tayā mūḍham mugdham mano yasya teneti tāsu catasṛṣu prema-tāratmyābhāvaḥ sūcītaḥ ||34-35||

viṣṇudāsaḥ: sva-matena dakṣiṇa-nāyakam udāhṛtya matāntareṇāpi tam udāharati yad veti ||34|| snāteti śrī-kṛṣṇasya tadānīntana-vṛttam jijñāsunoddhavana preṣitasya sauvidalla-pravarasya tam prati kathanam | snātā ṛtu-snānavatī | rātrir iyam jiteti atrābāndhavya-vaiśiṣṭyāt tvayā saha vihārāyeti gūḍho'rthaḥ | tad-anuktis tu tat-puras tad-vidhānām lajjayā tathaivaucityāt | devī satyabhāmā | ity evam | antaḥ-pura-sundariḥ pratīti lakṣaṇettham-bhūtākhyānety ādinā karma-pravacanīya-yoge dvitīyā | vijñāpīte arthāt deve | pratipattiḥ jñānam vicāraḥ | tat-kālocita-nija-kartavyatā-nīscaya iti yāvat | tad-abhāvena mūḍham kuṅṭham mano yasya tena | dve vā tisro vā dvitrah nāḍikāḥ ghaṭikāḥ [kālādhvanoḥ](#) ity ādinā dvitīyā ||35||

—o)0(o—

|| 1.36 ||

yathā vā—

**padmā dr̥g-bhaṅgir alaṁ kalayati kamalā jṛmbhate sāṅga-bhaṅgam
tārā dor-mūlam alpaṁ prathayati kurute karṇa-kaṇḍūm sukeṣī |
śaivyā nīvyām vidhatte karam iti yugapan mādhaveḥ preyasībhir
bhāvenāhūyamāno bahu-śikhara-manāḥ paśya kuṅṭho'yam āste ||36||**

śrī-jīvaḥ: na vyākhyātam ||36||

viśvanāthaḥ: dakṣiṇasya dvitīye lakṣaṇe dvārakā-gata-tat-preyasīsv apy udāharaṇam devī-śabdokta-śrī-rukmiṇī-saṅgamayya aparitūṣyann āha yathā veti | padmeti | padmādayaḥ prāyaḥ samā eva samāsv eva prāyeṇa dakṣiṇya-sambhavāt | bahu-śikhara-manā anekāgra-cittaḥ ||36||

viṣṇudāsaḥ: vraja-sambandham vinā kaver aparitoṣād udāharaṇāntaram āha yathā veti | padmeti | aparāhne vṛndāvanād vrajam praviśati śrī-kṛṣṇe padmādinām svābhiyogātīśayena stabdha-mānasam iva śrī-kṛṣṇam vitarkya vṛndā kundalatām praty āha yugapad eka-kāla eva sarvābhir āhvānād iti kṛtyatva-cintayā bahu-śikharam bahv-agram mano yasya saḥ | [kuṅṭho mandah kriyāsu yah](#) ity [amarah](#) | [alaṅkāra-kaustubhe](#) ca—

śyāmānke caraṇau kaloru-phalake śīrṣaṁ surekhāṅgulau
keśāṁś cāmara-cālikā-bhuja-taṭe dṛṣṭim priyoktau śrutim |
tāmbūlarpaṇikā-kare kara-putīm kastūrikārasy uraś
candrā-vakṣasi pṛṣṭham arpayad aho nidrāti nilaṁ mahah || [a.kau. 5.103] ||36||

—o)0(o—

|| 1.37-38 ||

śaṭhaḥ—

priyaṁ vyakti puro'nyatra vipriyaṁ kurute bhṛśam |
nigūḍham aparādham ca śaṭho'yam kathito budhaiḥ ||37||

yathā—

svapne vyalīkaṁ vanamālinoktaṁ
pālīty upākarnya vivarṇa-vaktrā |
śyāmā viniḥśvasya madhu-triyāmām
sahasra-yāmām iva sā vyanaīṣīt ||38||

śrī-jīvaḥ: tatra vipriyatvodāharaṇam svapana iti | tatra bhavatīm vinā mama svapne'pi
anyasyāḥ sphūrtir nāstīti tena svayam uktam āsīd iti jñeyam ||37-38||

viśvanāthaḥ: priyaṁ vakti puro'nyatrete | atra vipriyāparādhayor aikyāt paunaruktaṁ syād iti
na mantavyam | vyāvahārikasyāparādhasya dūra-dṛṣṭa-janakatvābhāvād aihikasyābhīpsitasya
vyavahāra-mātrasya vighātītvam evārthaḥ | tac cāparādhasya tad-viṣayībhūtatvena jñātatve eva
bhaven nājñātatva iti | ataḥ parokṣa-kṛtasyāpriyasya vipriya-śabda-vācyatvaṁ tasyaiva jñātatve
aparādhatvam iti udāharaṇe vyakti-bhaviṣyati ||37||

svapna iti | śyāmā-sakhyā nāndīmukhīm praty ukṭiḥ | atra svapne vyalīkam uktam ity anena
jāgare tu tvām vinā asyāḥ kadāpi na hṛdaye dadhāmīti tenoktam iti gamyate | tac ca puraḥ
priya-vāditvam ekaṁ śaṭha-lakṣaṇam tataś ca prasāditāyāḥ śyāmāyāḥ saṅkīrṇa-sambhogānte
nidrāṇasya tasya pālyā saha svāpnaḥ sambhogaḥ sa ca śyāmāyāḥ parokṣa iti anyatra vipriya-
kāritvaṁ dvitīyam | he pālīti taj-jñāpakena svapnāyitena tasyaiva vipriyasya
jñātatvenāparādhatvād aparādha-kāritvaṁ tasya nigūḍhatvaṁ he pālīti mātrotkyā
ūhyamānatvāt ||38||

viśnudāsaḥ: svapne vyalīkam iti kadācidv vasanta-nīsi svānke suptasya kṛṣṇasya gotra-
skhalanam ākarṇya khinnāyāḥ śyāmāyāḥ suṣṭhu īrṣyayā manaḥ-klānti-bharam tasyā eva kācit
sakhī kāñcit sva-sakhīm prati kathayati pālīti | vyalīkam apriyam | madhu-triyāmām vasanta-
kālinā-rātrīm vyanaīṣīt yāpayāmāsa | sā śyāmā | atra tvayā saha suptasyāpi pālyā eva svapne'pi
nāma-smaraṇāt parokṣa-vipriya-kāritvaṁ tasya spaṣṭam eva ||37-38||

—o)0(o—

yathā vā—

talpitenā tapanīya-kāntinā
kṛṣṇa kuñja-kuhare'dya vāsasā |
abhyadhāyī tava nirvyalīkatā
muñca sāma-paṭalīpaṭiṣṭhatām ||39||

śrī-jīvaḥ: aparādham udāharati talpiteneti ||39||

viśvanāthaḥ: atra priyokti-vipriya-kāritve gamyamāne eva na spaṣṭam sthūla-dhīr budhyate
ity atra āha yathā veti | talpiteneti | padmā-vākyam | talpī-kṛteneti tasya vāsasya añjanādi-
rañjitatva-mlānatvābhyām nirvalīkatā niraparādhatvam iti viparīta-lakṣaṇayā aparādha-
kāritvam tena ca parokṣa-vipriya-kāritvam muñca | sāmeti puraḥ priya-vāditvam | na
cānyāparādhānyathānupapattyaiva parokṣa-vipriya-kāritvam setsyati lakṣaṇe kim tasya
pṛthag-upādāneneti vācyam | vipriyācaraṇam vināpi kṛtrima-gotra-skhalanotthasyāpy
aparādhasya vidagdha-mādhava-saptamānke dṛṣṭatvād iti ||39||

viṣṇudāsaḥ: pūrvodāharāṇe svapna-lapitena sandehāpātāt kapaṭam eva parokṣa-vipriya-
kāritām tasya darśayati yathā veti | talpiteneti kadācit śrī-rādhayā saha krīḍitvā prātas
candrāvalī-sannidhim āgatya nānā-cātūrī-grathita-vyājoktibhiḥ svāparādham prakāṣam apy
apalapantām śrī-kṛṣṇam prati padmā sāsūyam āha talpitena talpī-kṛtena | tapanīyam
suvarṇam | abhyadhāyī uktā | sāma-paṭalī priya-vākya-samūhas tasyām paṭiṣṭhatām
cāturyātiśayam | **lalita-mādhava** ca—

sundarāṅgi bhavadiya-mandire
medure mad-urasi srajam vinā |
tathyam eva bhavitum na kalpate
kaustubhena sahavāsini parā || [la.mā. 8.3]

tatraiva—

tapasvinīm dhyāna-parām samīkṣitum
kṛta-vrataḥ sāmpratam asmi kām api |
ahnāya tatrānumati-pradānataḥ
satyānvitam kuṅkuma-gauri mām kuru || [la.mā. 8.7]

tatraiva—

satyākhyasya vilokāya lokasyātma-bhuvārthitaḥ |
paṭiṣṭhāsuraḥ devi tatrānujñā vidhīyatām || [la.mā. 9.8]

alaṅkāra-kaustubhe—

ekatraiva kṛtāsane nija-nijair āli-janaiḥ kutracit
krīḍā-kuñja-grhāṅgane vyavahito dūreṇa dṛṣṭvā priye |
vaṁśī-kūjita-sūcitātinibhṛtam candrāvalīm lambhayan

saṅketam tarasā rasād abhisaran rādhām hariḥ pātu vaḥ || [a.kau. 5.55] ||39||

—o)0(o—

|| 1.40-41 ||

atha dhr̥ṣṭaḥ—

abhivyaktānya-taruṇī-bhoga-lakṣmāpi nirbhayaḥ |
mithyā-vacana-dakṣaś ca dhr̥ṣṭo'yaṁ khalu kathyate ||40||

yathā—

nakhānkā na śyāme ghana-ghuṣṛṇa-rekhā-tatir iyaṁ
na lākṣāntaḥ-krure paricinu girer gairikam idam |
dhiyaṁ dhatse citraṁ vata mṛga-made'py añjanatayā
taruṇyās te dṛṣṭiḥ kim iva viparīta-sthitir abhūt ||41||

śrī-jīvaḥ : nakhānkā iti | yadyapi tac chrī-vigrahe kṣata-rūpās tena sambhavanti [yat te sujāta](#)
iti dṛṣṭyā tās tatra tān nārpayanti ca | kim tu komala-mudrayā nakhādinā sa-parihāsam tad-
gātraṁ spr̥ṣanti mātraṁ tathāpi ye tad-ābhāṣāḥ kecid varṇā udayante te ca pratināyakābhis
tādṛṣatayā na manyante tad-dṛṣṭyā ca kavibhir varṇyate iti jñeyam ||40-41||

viśvanāthaḥ : nakhānketi | khaṇḍitām śyāmām prati śrī-kṛṣṇasyoktiḥ | mṛgamadety
āghrāyamānāt sugandhi-śilā-khaṇḍāt kastūrī mad-adhare lagneti ||40-41||

viṣṇudāsaḥ : nakhānketi | pūrvavat kayācid vraja-devyā saha vihāram kṛtvā prātaḥ śyāmāyāḥ
savidham upetya śrī-kṛṣṇaḥ sva-tanau tat-tat-sambhoga-cihnaṁ vyaktam api tayohyamānam
api dhārṣṭyair bhaṅgikṛtya vyājatas tat-tad-ūhanaṁ pratyākhyāya anyathaiva tat tat
sambhāvayati | ghuṣṛṇaṁ kuṅkumaṁ lākṣā yāvakaḥ | [lākṣā rākṣā jatu klībe yāvolakto](#)
[drumāmayaḥ](#) ity [amarah](#) | he antaḥ-krūre ! mṛgamade kastūryām | bata āścarye | atra taruṇyās
te dṛṣṭir iti sopahāsoktir api dhr̥ṣṭatvam eva puṣṇāti | anyathā dhr̥ṣṭatvaṁ vinā tadānīm tādṛg
ukter anaucityāt | [vidagdha-mādhava](#) ca—

tasya ṣoḍaśa-kalasya ṣoḍaśi
vallabhā sphurati yā nabhas-tale |
rādhayā suvadane kathāṁ tayā
saṅgatiḥ bhuvī mamādya sambhavet || [vi.mā. 4.11]

tatraiva—

aratim mama niśi paśyan
aklāmyan nāga-keśaro'py asakṛt |
vigalan-madhubhiḥ kusumair
ebhir netrair ivodasraiḥ || [vi.mā. 4.30]

amarau ca—

tasyāḥ sāndra-vilepana-stana-taṭa-praśleṣa-mudrāṅkitam
kiṁ vakṣaś caraṇānaviyatikara-vyājena gopāyyate |
ity ukte kva tad ity udīrya sahasā tat sampramārṣtuṁ mayā
sāśliṣṭā rabhasena tat-sukha-vaśāt tanvyāpi tad vismṛtam || [āmaru 22]

alaṅkāra-kaustubhe ca—

candrāvalīti kapaṭena nigadya rādhām
jātāparādha iva saṅkucitaḥ sakhībhiḥ |
santarjito'pi sa tayā śravaṇotpalena
santāḍito'pi vijahāsa na sambibhāya || [a.kau. 5.54] ||40-41||

—o)0(o—

|| 1.42-43 ||

udāttādyaiś catur-bhedais tribhiḥ pūrṇatamādibhiḥ |
caturviṁśaty ātmā paty-ādi-yugmataḥ ||42||
nāyakaḥ so'nukūlādyaiḥ syāt ṣaṅṅavatidhoditaḥ |
nokto dhūrtādi-bhedas tu muneḥ sammaty-abhāvataḥ ||43||

śrī-jīvaḥ : udāttādyair ity upapatitve pūrṇatamatvam eva patitve pūrṇataratvādi-dvayaṁ ca
tatra tatra kenāpy aṁśenonneyam ||42|| nokta iti | pūrvoktāt śaṭhāt dhūrtasya bhedaḥ
parārtha-grāhaka-vañcanādakṣa-vacanāditvena jñeyam ||43||

viśvanāthaḥ : udāttādyair dhīrodātta-dhīralalita-dhīrodhatta-dhīrasāntaiḥ pūrṇatamādibhiḥ
pūrṇatama-pūrṇas tribhir guṇitair dvādaśa ātmānaḥ svarūpāṇi bheda yasya saḥ | punaś ca
paty-upapatibhyāṁ tatra pūrṇatamasya patitvopapatitve spaṣṭe | pūrṇatarasya kubjyāyām
upapaititvam bhāva-yogāt tu sairindhri parakīyaiva sammatety ukteḥ | rukmiṇyāḥ patitvam |

prāpya mathurām purīm ramyām sadā brahmādi-sevitam |
śaṅkha-cakra-gadā-śārṅga-rakṣitām muṣalādibhiḥ ||
yatrāsau samsthitaḥ kṛṣṇas tribhiḥ śaktyā samāhitaḥ |
rāmāniruddha-pradyumnai rukmiṇyā sahito vibhuḥ || [nṭū 2.35-36]

iti **gopāla-tāpany**-ukteḥ | purāṅantare'pi mathurā-sthasyaiva kṛṣṇasya rukmiṇy-udvāha-
śravaṇāt uddhava-yāne **narendra-kanyā udvāhya** [bhā.pu. 10.47.45] iti vraja-devy-ukteḥ |
tathā pūrṇasyāpi rukmiṇy-ādi-sarva-paṭṭa-mahiṣiṣu patitvam | kubjādiśūpapatitvam |
mathurā-stha-sarva-janānām eva dvārakām pratyānayanāt tatra kubjādīnām sthitir
nānupapannā ||42|| muner bharatasya ||43||

viśnudāsaḥ : nāyaka-bhedān gaṇayati udāttādyair iti sār dhena | udāttādyair dhīrodāttādyaiḥ |
pūrṇatamādibhiḥ pūrṇatama-pūrṇatara-pūrṇaiḥ | tal-tal-lakṣaṇam coktam pūrva-rasāmṛta-
sindhau yathā—

hariḥ pūrṇatamaḥ pūrṇataraḥ pūrṇa iti tridhā |
śreṣṭha-madhyādibhiḥ śabdair nāṭye yaḥ paripaṭhyate ||
prakāśitākhila-guṇaḥ smṛtaḥ pūrṇatamo budhaiḥ |
asarva-vyañjakaḥ pūrṇataraḥ pūrṇo'pa-darśakaḥ ||
kṛṣṇasya pūrṇatamatā vyaktābhūd gokulāntare |
pūrṇatā pūrṇataratā dvārakā-mathurādiṣu || [bha.ra.si. 2.1.221-223] iti |

ādinā indraprastha-mithilādayas ca grhītāḥ | ṣaṇṇavatidhā ṣaṇṇavati-prakāro nāyaka uditāḥ
kathitāḥ | muner bhāratasya ||42-43||

iti śrī-śrīmad-ujjvala-nīlamanau nāyaka-bheda-prakaraṇam |

||1||